

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ

AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ

BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

**“İSTEHSAL MÜƏSSİSƏLƏRİNDƏ ÖHDƏLİKLƏRİN UÇOTU VƏ
AUDİTİ METODİKASININ TƏDQIQI”**

mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASİYASI

Elmar Heydərov Aydın

BAKİ - 2021

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

BMDM-in direktoru

i.ü.f.d., dos. Əhmədov Fariz Saleh oğlu

_____ **imza**

“ _____ ” _____ **2021-ci il**

**“İSTEHSAL MÜƏSSİSƏLƏRİNDƏ ÖHDƏLİKLƏRİN UÇOTU VƏ
AUDİTİ METODİKASININ TƏDQIQI”**

mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASİYASI

İxtisasın şifri və adı: 060402 Mühəsibat uçotu və audit

İxtisaslaşma: “İstehsal sferasında mühəsibat uçotu və audit”

Qrup: 404

Magistrant:

Elmar Heydərov Aydın oğlu

_____ **imza**

Proqram rəhbəri:

i.ü.f.d., Vəliyev Cəbrayıl Xəlil oğlu

_____ **imza**

Elmi rəhbər:

i.e.n., dos. İsmayılov Niyazi Musa oğlu

_____ **imza**

Kafedra müdiri:

i.e.d., prof. Kəlbiyev Yaşar Atakişi oğlu

_____ **imza**

BAKİ – 2021

Elm andı

Mən, Elmar Heydəröv Aydınand içirəm ki, “İstehsal müəssisələrində öhdəliklərin uçotu və auditi metodikasının tədqiqi” mövzusunda magistr dissertasiyasını elmi əxlaq normalarına və istinad qaydalarına tam riayət etməklə və istifadə etdiyim bütün mənbələri ədəbiyyat siyahısında əks etdirməklə yazmışam.

“İSTEHSAL MÜƏSSİSƏLƏRİNDƏ ÖHDƏLİKLƏRİN UÇOTU VƏ AUDİTİ METODİKASININ TƏDQIQI”

XÜLASƏ

Tədqiqatın aktuallığı: Bazar şəraitində pul hesablaşmalarının dəqiq təşkil edilməsi məsələləri xüsusi aktualıq qazanır, çünki kapitalın dövriyyəsinin pul mərhələsi iqtisadi subyektlərin fəaliyyətində böyük rol oynayır. Müəssisələr istehsalın inkişafı üçün yeni investisiyaların cəlb edilməsində və buna görə şirkətin cəlbedici imicində maraqlıdırlar.

Tədqiqatın məqsədi: İstehsal müəssisələrində Qısa, həmçinin uzun müddətli öhdəliklərin mühasibat uçotu xüsusiyyətlərinin etibarlı təqdimatıdır. Tədqiqat işində bazar iqtisadiyyatının tələbləri nəzərə alınaraq, uzun və qısa müddətli öhdəliklər uçotunun müasir durumu öyrənilmiş və onun beynəlxalq praktika üzrə qəbul edilən normalara uyğunlaşdırılma imkanlarına nəzər yetirilmişdir.

İstifadə olunmuş tədqiqat metodları: Tədqiqat zamanı mücərrəd-məntiqi, ümumiləşdirmə, təhlil, analiz və qruplaşdırma metodlarından istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın informasiya bazası: Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası, rəsmi dövlət və normativ sənədlər və materiallardan, yerli və xarici aliələrin nəzərdən keçirilən problemlə bağlı elmi araşdırmalarından, monoqrafiyalarından, elmi və praktik konfransların materiallarından ibarətdir.

Tədqiqatın məhdudiyyətləri: Azərbaycan dilində dərc olunmuş ədəbiyyatlarda mühasibat uçotu hesablar planında öhdəliklərin müəyyənləşdirilməsi ilə yanaşı qarşıya çıxan problemlərlə bağlı yetəri qədər informasiya olmamasıdır.

Tədqiqatı işinin elmi yeniliyi və praktiki nəticələri: Tədqiqatın elmi yeniliyi aşağıdakılardan ibarətdir: uzunmüddətli və qısamüddətli öhdəliklərin müxtəlif növlərinin mahiyyəti və məzmunu dəqiqləşdirilmişdir; uçot, hesabat və təhlil üçün çox mühüm əsas hesab edilən öhdəliklərin təsnifatı dərinlənən araşdırılmışdır; İstehsal müəssisələrində öhdəliklərin uçotunun mövcud metodikasında müşahidə edilən bəzi çatışmazlıqlara tənqidi münasibət bildirilmişdir; Audit zamanı meydana gələn problemlə məsələlər qiymətləndirilmişdir.

Nəticələrin istifadə olunma biləcəyi sahələr: Tədqiqat işi müasir elmi və praktik baxımdan kifayət qədər aktualdır və bazar münasibətləri mühitində işləyən istehsal müəssisələrin fəaliyyətinə qiymət verilməsində istifadə edilə bilər.

Açar sözlər: Audit, öhdəliklər uçotu, iqtisadi göstəricilər, kapital, gəlir və xərc, maliyyə hesabatları

“RESEARCH OF METHODOLOGY OF ACCOUNTING AND AUDIT OF LIABILITIES IN PRODUCTION ENTERPRISES”

SUMMARY

The actuality of the subject: The issues of accurate organization of monetary settlements in market conditions are especially relevant, because the monetary phase of capital turnover plays a major role in the activities of economic entities.

Purpose and tasks of the research: is a reliable presentation of the accounting features of short-term and long-term liabilities in manufacturing enterprises.

Used research methods: Abstract-logical, generalization, analysis, analysis and grouping methods were used during the research.

The information base of the research: The information base of the research consists of the Constitution of the Republic of Azerbaijan, official state and normative documents and materials, scientific researches of local and foreign scientists on the problem under consideration, monographs, materials of scientific and practical conferences.

Restrictions of research: In the literature published in the Azerbaijani language, accounting does not contain sufficient information on the problems encountered, along with the definition of liabilities in the chart of accounts.

The novelty and practical results of investigation: The scientific novelty of the research consists of the following: the essence and content of different types of long-term and short-term liabilities are specified.

Scientific-practical significance of results: Research is quite relevant from a modern scientific and practical point of view and can be used to assess the performance of manufacturing enterprises operating in market conditions.

Keywords: Audit, liability accounting, economic indicators, capital, income and expenses, financial statements

İXTİSARLAR VƏ İŞARƏLƏR

ABŞ	Amerika Birləşmiş Ştatları
BMHS	Beynəlxalq Maliyyə Hesabatı Sistemi
ƏDV	Əlavə Dəyər Vergisi
KOS	Kiçik və Orta Sahibkarlıq
ÜDM	Ümumi Daxili Məhsul

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ	8
I FƏSİL. MÜASİR DÖVRDƏ ÖHDƏLİKLƏRİN UÇOTU VƏ AUDİTİNİN NƏZƏRİ-METODOLOJİ ƏSASLARI	11
1.1. Öhdəliklərin iqtisadi mahiyyəti və tanınma meyarları.....	11
1.2. Öhdəliklərin uçot və hesabatda təsnifatı məsələləri.....	17
1.3. Öhdəliklərin uçotu və auditinin ümumi prinsipləri.....	21
II FƏSİL. ÖHDƏLİKLƏRİN UÇOTUNUN MÖVCUD METODİKASI VƏ MÜASİR DÖVRDƏ ONUN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ İSTİQAMƏTLƏRİ	29
2.1. Uzunmüddətli öhdəliklərin uçotu metodikası.....	29
2.2. Qısamüddətli öhdəliklərin uçotunun müasir vəziyyəti	35
2.3. Öhdəliklərin uçotunun metodikasının təkmilləşdirilməsi istiqamətləri.....	41
III FƏSİL. İSTEHSAL MÜƏSSİSƏLƏRİNDƏ ÖHDƏLİKLƏRİN AUDİTİ METODİKASININ TƏDQIQI VƏ TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ MƏSƏLƏLƏRİ	49
3.1. Öhdəliklərin auditini: yoxlama, nəzarət və təhlili metodları	49
3.2. Öhdəliklərin auditini metodikası və onun təkmilləşdirilməsi problemləri	56
3.3. Audit zamanı meydana çıxan problem xarakterli məsələlərin qiymətləndirilməsi	63
NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR	68
İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI	70
Cədvəllərin siyahısı	72

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı: Bazar şəraitində pul hesablaşmalarının dəqiq təşkil edilməsi məsələləri xüsusi aktualıq qazanır, çünki kapitalın dövriyyəsinin pul mərhələsi iqtisadi subyektlərin fəaliyyətində böyük rol oynayır.

Müəssisələr istehsalın inkişafı üçün yeni investisiyaların cəlb edilməsində və buna görə şirkətin cəlbəedici imicində maraqlıdırlar. Maliyyə uçotuna əsaslanaraq səhmdarlar, investorlar və borc verənlər istehsalın gəlirliliyini müəyyənləşdirir və pullarını bu işə yatırmaq haqqında qərar qəbul edirlər. Eyni məlumatlara əsasən vergi xidmətinin nəzarətçiləri və müfəttişləri sifarişlərin, xərclərin və mənfəətin hesablanması üzrə düzgünlüyünü qiymətləndirirlər.

Hazırda tədarükçülər və podratçılar ilə hesablaşmalara, büdcə ilə hesablaşmalara və işçilərin əmək haqqının hesablanmasına çox diqqət yetirilir. Bunun səbəbi daim baş verən iqtisadi vasitələrin dövriyyəsinin müxtəlif hesablamaların davamlı yenilənməsinə səbəb olmasıdır. Öhdəliklərin uçotu mühasibat sistemində vacib bir elementdir və onun aktuallığı şübhə doğurmur.

Təchizatçılar və podratçılar arasında hesablaşmaların dəqiq bir şəkildə təşkil edilməsi dövriyyə vəsaitlərinin dövriyyəsinin sürətlənməsinə və vəsaitlərin vaxtında alınmasına birbaşa təsir edir. Bu nöqtəyi nəzərdən, audit müəssisəsinin maliyyə və təsərrüfat fəaliyyətinin müstəqil bir auditinin təşkilinin yoxlanılması zərurəti yaranır. Axı müəssisə indi istehsal vasitələrinin və əmək məhsullarının sahibi olaraq çıxış edir, onun daha da inkişafı bu fondların təhlükəsizliyindən və istifadə səmərəliliyindən çox asılıdır. Beləliklə, audit ilk növbədə müəssisənin mənfəəti baxımından aparılmalıdır. Səmərəliliyinin problemi birbaşa auditin məzmununun təhlili ilə bağlıdır. Auditin effektivliyi onun keyfiyyəti ilə birbaşa bağlıdır.

Magistr işinin mövzusu istehsal müəssisələrin öhdəliklər uçotu və auditinin tədqiqi, qısa və uzunmüddətli öhdəliklərinin uçotu və təhlil problemlərinə həsr olunmuşdur.

Problemin qoyuluşu və öyrənilmə səviyyəsi: Müasir iqtisadi ədəbiyyatda öhdəliklərin öyrənilməsinə həsr olunmuş çoxsaylı elmi əsərlər mövcuddur. Mühasibat problemlərinə xüsusilə ciddi diqqət, öhdəliklər kimi alimlər

tərəfindən ödənilmişdir: N.N. Selezneva, M.L. Pyatov, O.S. Ioffe, S.I. Askazniy, M.I. Agarkov və başqaları. Bununla birlikdə, bu müəlliflərin əsərlərində yalnız iqtisadi problemlərin açıqlanmasını göstərən və həll yollarını təklif edən öhdəliklərin məzmununa dair nəzəri məsələlərə baxılır. Öhdəliklərin məlumat məzmununun müəyyən öhdəliklərini, öhdəliklərin uçotu üzrə iş əməliyyatlarını təsvir edərək, həmişə onları ümumi qəbul edilmiş mühasibat sistemi ilə əlaqələndirirlər.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri: İstehsal müəssisələrində Qısa və uzun müddətli öhdəliklərdə mühasibat uçotu xüsusiyyətlərinin etibarlı təqdimatıdır. Tədqiqat işində bazar iqtisadiyyatı tələbləri nəzərə alınaraq, uzun və qısa müddətli öhdəliklər uçotunun müasir durumu öyrənilmiş və onun beynəlxalq praktika üzrə qəbul edilən normalara uyğunlaşdırılma imkanlarına nəzər yetirilibdir.

Tədqiqatın obyekt və predmeti: İstehsal müəssisələrində öhdəliklər uçotun və onun təhlilinin inkişaf etdiriləsi ilə bağlı problemləri öyrənmək və konkret nəticələr çıxarmaqdır.

Tədqiqat metodları: Tədqiqat zamanı mücərrəd-məntiqi, ümumiləşdirmə, təhlil, analiz və qruplaşdırma metodlarından istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın informasiya bazası: Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası, rəsmi dövlət və normativ sənədlər və materiallardan, yerli və xarici alimlərin nəzərdən keçirilən problemlə bağlı elmi araşdırmalarından, monoqrafiyalarından, elmi və praktik konfransların materiallarından ibarətdir.

Tədqiqatın mədudiyyətləri: Azərbaycan dilində dərc olunmuş ədəbiyyatlarda mühasibat uçotu hesablar planında öhdəliklərin müəyyənləşdirilməsi ilə yanaşı qarşıya çıxan problemlərlə bağlı yetəri qədər informasiya olmamasıdır.

Tədqiqatın elmi yeniliyi: Dissertasiyanın elmi yeniliyi aşağıdakılardan ibarətdir:

- Uzunmüddətli və qısamüddətli öhdəliklərin müxtəlif növlərinin mahiyyəti və məzmunu dəqiqləşdirilmişdir;
- Uçot, hesabat və təhlil üçün çox mühüm əsas hesab edilən öhdəliklərin təsnifatı dərinlən araşdırılmışdır;

- İstehsal müəssisələrində öhdəliklərin uçotunun mövcud metodikasında müşahidə edilən bəzi çatışmazlıqlara tənqidi münasibət bildirilmişdir;
- Audit zamanı meydana gələn problemlə məsələlər qiymətləndirilmişdir.

Nəticələrin praktiki əhəmiyyəti və tətbiq sahələri: Dissertasiya işi müasir elmi və praktik baxımdan kifayət qədər aktualdır və bazar münasibətləri mühitində işləyən istehsal müəssisələrin fəaliyyətinə qiymət verilməsində istifadə edilə bilər.

I FƏSİL. MÜASİR DÖVRDƏ ÖHDƏLİKLƏRİN UÇOTU VƏ AUDİTİNİN NƏZƏRİ-METODOLOJİ ƏSASLARI

1.1. Öhdəliklərin iqtisadi mahiyyəti və tanınma meyarları

Öhdəliklər ümumi mühasibat uçotunun vacib hissələrindən biridir. Təsadüfi deyil ki, mühasibat uçotunun tərifində “öhdəlik” anlayışı istifadə edilir. Beləliklə, mühasibat uçotuna dair tənzimləyici sənədlərdə və ədəbiyyatda mühasibat uçotunun tərfi əsasən aşağıdakı şəkildə qeyd olunur: “Mühasibat uçotu sənədləşdirmə, qeydiyyat yolu ilə bir müəssisənin aktivləri, öhdəlikləri, hərəkətləri və bütün təsərrüfat əməliyyatları barədə məlumatların toplanması, qeydiyyatı və pul ifadəsində ümumiləşdirilməsinin formaya salınan sistemidir.

Əslində, öhdəliklər müəssisə daxilində baş vermiş hər bir ticarət əməliyyatı nəticəsində yaranır və ya ödənilir. Əslində, müəssisəyə məxsus əmlakın (aktivin) varlığı və hərəkəti qismən və bəlkə də əksər hallarda öhdəliklərlə paralel olaraq mövcuddur.

Bununla birlikdə, bu ümumiləşdirilmiş tərifdə öhdəliklərin mahiyyəti qaranlıq qalır. Nəzəri və praktik tədqiqatlar göstərir ki, “öhdəliklər” anlayışının mahiyyətini düzgün izah etmədən və tanınma meyarlarını müəyyənləşdirmədən ümumilikdə öhdəliklərin uçotu və təhlili üçün metodologiya və prinsipləri inkişaf etdirmək mümkün deyil.

Qeyd etmək gərəkdir ki, “öhdəlik” termini yalnız mühasibat uçotunda işlədilmir. Fikrimizcə, “öhdəlik” anlayışına üç baxımdan yanaşmaq lazımdır: hüquqi, iqtisadi və mühasibat. Bu vəzifələrdən öhdəliyin mahiyyətini açıqlamadan əvvəl qeyd etmək gərəkdir ki, nə mühasibat uçotunu tənzimləyən qanuni aktlarda, nə də mühasibatçılıq və hesabatlarda, habelə iqtisadi təhlil üzrə ədəbiyyatlarda bu mövzuda ətraflı müddəalar və şərhlər yoxdur. Məsələn, 2009-cu ilə qədər ölkəmizdə qüvvədə olan “Mühasibat uçotu barədə” Azərbaycan Respublikası Qanunu, öhdəliyi bütöv bir şəkildə müəyyənləşdirməmiş, cari (qısamüddətli), həmçinin uzunmüddətli öhdəlikləri(borcları) ayrıca təsvir etmişdir: “Qısamüddətli öhdəliklər - bir il ərzində

və ya fəaliyyət müddəti ərzində (bir ildən artıq olmamaq şərtilə) geri alınacaq kreditlər, qiymətli kağızlar, veksellər və s. öhdəliklər hesab edilir”.

Uzunmüddətli öhdəliklər, bir ildən artıq müddətdə nəzərdə tutulmuş borclardır. Gördüyümüz kimi, qanundakı öhdəliklərin tərfi onların hüquqi, iqtisadi və ya mühasibat xüsusiyyətlərini vermir. Yalnız bir cəhəti - öhdəliklərin yetkinliyini vurğulayır. Ümumiyyətlə, bu Qanunda verilən təriflər öhdəliyin nədən ibarət olması sualına cavab vermir. Son illərdə ölkəmizdə nəşr olunan dərsliklərə, dərs kitablarına və az sayda monoqrafiyaya baxsaq, bir çoxunda “öhdəlik” sözünün tədqiqat və tədqiqat mövzusu olmadığını, bəzilərinə isə çox səthi olduğunu görürük.

Məsələn, 2003-cü ildə nəşr olunan “Mühasibat (maliyyə) uçotu” adlı dərslikdə borcların uçotu ilə əlaqəli ayrıca bir bölmə mövcud deyildi və hətta öhdəliklərin nə olduğunu araşdırmadı. Eyni sözləri 2006-cı il “Mühasibat və audit” dərsliyi haqqında da söyləmək olar. 2008-ci ildə nəşr edilən Mühasibat kitabında mühasibat mövzusunda öhdəliklər yer alsada, bunların nə olduğu aydın deyil.

Tədqiqatlar göstərir ki, ölkənin iqtisadi təhlilinə dair ədəbiyyatda çox oxşar vəziyyət müşahidə olunur. Yəni, iqtisadi təhlil nəzəriyyəsi və təcrübəsi ilə bağlı ədəbiyyatda öhdəliklər iqtisadi təhlilin predmeti kimi qəbul edilsə də, mahiyyət və məzmun, eləcə də forma (hüquqi) baxımından geniş tədqiq olunmamışdır.

Yalnız bir neçə monoqrafiya və məqalədə öhdəliklər mühasibat və iqtisadi təhlilin vacib obyektini kimi nisbi təfərrüatlı öyrənilmişdir. Bununla birlikdə, bu mənbələrdə öhdəliklərin tərfi, təsnifatı, tanınma meyarları və ölçülməsi ilə bağlı hərtərəfli bir iş mövcud deyil.

BMHS çərçivəsində iqtisadi həyat faktlarının hüquqi formasından iqtisadi məzmununun üstünlüyü fikrinə əsaslanan tamamilə fərqli bir yanaşma ilə qarşılaşırıq. Varlıqların tərfində olduğu kimi burada da vurğulanacaq üç əsas məqam var:

- mövcud ödəniş;
- keçmiş məcburi hadisə;
- iqtisadi fayda gətirən mənbələrin gələcək axını.

Bir təşkilatın öhdəliklərinə aid olan ilk xüsusiyyət, müəyyən hərəkətləri (vəsait

köçürmək, mal göndərmək, bəzi işləri görmək və s.) yerinə yetirmək üçün mövcud bir öhdəliyin olmasıdır. Bir borcun mövcudluğu, birincisi, qanuni olaraq yaxud da bu təşkilat tərəfindən ticarət əməllərindən irəli gələrək müəyyən edilir və ikincisi, törədilmiş məcburi hadisə ilə ortaya çıxır (Блейк Д., Аман О. 2014: с.567).

Təşkilatın iqtisadi göstəricilərini açıqlamalarında təqdim olunan bütün istifadəçilər tərəfindən kifayət qədər başa düşülməsini təmin etmək üçün hazırlanmış standartlara, yəni BMHS-a müraciət edək. Diqqət yetirsək görürük ki, ayrıca “Prinsiplər” fəslində BMHS sistemindəki mühasibat və maliyyə hesabatları kateqoriyalı bölünməsinə həsr edilmişdir.

Bu fəsilə hesabatlığın əsas elementlərinin tərifləri də təqdim olunur:

- aktivlər;
- öhdəliklər;
- kapital;
- gəlir və məsrəflər.

Cədvəl 1: Bir sıra əsərlərdə “öhdəlik” anlayışının tərifi

Müəlliflər	Öhdəliklər tərifinin şərh
Н.П. Кондраков	“Öhdəlik” anlayışı konkret öhdəlik növləri siyahısı ilə açıqlanır, siyahı isə yalnız balans borcunun “Qısamüddətli borclar” hissəsində görünən kreditor borc növlərini əhatə edir.
П.С. Безруких	“Öhdəlik” anlayışı fiziki, həmçinin hüquqi şəxslərin borc anlayışı ilə açıqlanır, öhdəliklərə borclu və debitor borcu daxildir.
В.Ф. Палий	“Öhdəlik” anlayışı vəzifə, öhdəlik, bir şeyi yerinə yetirmə ehtiyacı ilə əlaqələndirilir.
А.Е. Шевелев	“Öhdəlik” anlayışı yalnız mühasibat uçotunun aparıldığı təşkilatın borcları ilə əlaqələndirilir.
А.Д. Ларионов	“Öhdəlik” termini tədarükçüyə, banka və ya başqa kreditora pul və ya bu əmlakın dəyərini bərabər dəyər qaytarmaq öhdəliyi ilə əldə edilmiş əmlak dəyərinin bir hissəsi kimi müəyyən edilir.

Mənbə: Малькова Т.И. 2016: с.678.

Eyni zamanda, “öhdəlik” anlayışının tərifi belədir: Öhdəliklər şirkətin keçmiş hadisələrdən yaranmış cari borcunu təmsil edir, ödənilməsi iqtisadi mənfəətə malik mənbələrdən şirkətdən çıxmağa səbəb olacaqdır.

BMHS-nin “Əsaslar” fəslində “öhdəlik” anlayışının tərifinin mahiyyətini təhlil edək. Aydındır ki, bu tərif bunun əksini vurğulayır. “Aktivlər” və “öhdəliklər” kimi anlayışlar, müəssisənin gələcəkdə mənfəət alacağını nəzərdə tutur və öhdəliklərin

söndürülməsi bu mənfəəti ehtiva edən mənbələrin xaricinə çıxması ilə nəticələnir. “Öhdəliklər” və “kapital” kateqoriyası da fərqlidir, çünki kapital, borc çıxılmaqla təşkilatın xalis aktivlərinin məbləği kimi anlaşılır. Qeyd etmək lazımdır ki, “aktivlər”, “öhdəliklər”, həmçinin “kapital” kateqoriyaları BMHS-də iqtisadi mənfəət prizmasından yanaşma əsasında müəyyənləşdirilir.

Qanuni öhdəlik müqavilə və ya qanuni tələbdən irəli gəlir. Əksər hallarda, bu mənbələrin qaytarılması və ya ödənilməsi zərurəti ilə əlaqədar digər təşkilatlardan və şəxslərdən mənbələr alındıqda baş verir. Məsələn, bir təşkilat, bir təchizatçıdan mal alarkən, bu təchizatçı ilə bağladığı müqaviləyə görə, malların pulunu ödəmək məcburiyyətində qalır. Buradakı məcburi hadisə malların qəbzinin olmasıdır və nəticədə ortaya çıxan öhdəlik qanuni xarakter daşıyır, çünki müqavilə əsasında yaranmışdır. Təşkilatın işçilərinə pul ödəmək üçün qanuni öhdəlik, işin nəticələri qəbul edilən anda əmək müqaviləsinin fəaliyyətindən yararlanır. Vergiləri ödəmək üçün vəsait köçürmə öhdəliyi, mənfəət alındıqdan və ödəmə müddəti sona çatdıqdan sonra qanunun qüvvəyə minməsindən yararlanır. Qanunun hasilat sənayesi təşkilatlarına ətraf mühitin bərpası üçün müəyyən işlər görməyə borc verdiyi hallarda, qanuni öhdəliklər də vardır və məcburi hadisə minaların inşasıdır.

Ticarət zamanı ortaya çıxan ənənəvi (bəzən konstruktiv və ya ehtimal olunan) bir öhdəliyə bir nümunə olaraq, bir təşkilatın məhsullarındakı qüsurları zəmanət müddəti qutarandan sonra düzəltmək öhdəliyini qəbul etdiyi zaman yaranan vəziyyəti göstərə bilərik. Aydındır ki, burada məcburi hadisə məhsulların satışı faktı olacaqdır.

Mövcud öhdəliyin təşkilatın mühasibat hesabatlarında öhdəlik kimi təfsir edilməsi üçün bu öhdəliyin yerinə yetirilməsinin “iqtisadi mənfəət olan mənbələrin xaricə çıxmasına” səbəb olması lazımdır. Aşağıdakı ”Prinsiplər” vəzifələrin yerinə yetirilməsi sahələrini, yəni öhdəliklərin yerinə yetirilməsi və ya əhatə olunmasını təyin edir:

- vəsaitlərin ödənişi;
- digər aktivlərin köçürülməsi;
- xidmətlərin göstərilməsi;

- başqa bir öhdəliklə əvəzlənməsi;
- bir öhdəliyi kapital elementinə çevirmək.

Bu məqamların sonuncusuna diqqət yetirilməlidir. Burada BMHS öhdəliklərinin şirkətdən qaynaq axınına gətirib çıxaran əmlaka əsaslanan şərhinin müəyyən xüsusiyyətlərini görürük.

Məqsədimiz bir quruma bağlılığın iqtisadi əsasını vurğulamaqdır. İqtisadi mənada öhdəliklər iqtisadi subyektlər tərəfindən verilən və alınan kreditlər hesabına gələcək vəsait axınlarını göstərir (Səbzəliyev S.M., Hacıyev R.Ş. 2013: s.45).

Beləliklə, malların tədarükçülərdən sonrakı ödəmə şərtləri ilə alındıqdan sonra, alıcı bu mallara sahiblik qazandığı andan etibarən və pul tədarükçüyə köçürülənə qədər çatdırılma miqdarında bir borc alır. Bu müddət ərzində alıcı həqiqətən ikiqat miqdarda vəsait istifadə edir: əldə edilmiş mallar satıla bilər və ya istehsalda istifadə edilə bilər.

Eynilə, mal satılan andan sonrakı ödəmə şərtləri ilə satan satıcı, malların satıldığı andan alıcının bunları ödəyəcəyi anadək, bir tərəfdən mallara sahiblik hüququnu itirir və digər tərəfdən satılan əmlakın qiymətini təşkil edən pula sahib deyildir.

Beləliklə, mühasibat uçotunda əks edilən debitor borclarının məbləği faktiki olaraq müəssisənin dövriyyəsiindən çıxarılan vəsaitlərin miqdarını göstərir. Müvafiq fond miqdarı qarşı tərəf - borclu ilə dövriyyədədir. Bu, alıcının borcunun, həqiqətən, bir qayda olaraq, alıcılara (digər borclulara) verdiyi kredit məbləğini əks etdirməsi deməkdir (Sadıqov Ə. 2015: s.325).

Beləliklə, iqtisadi baxımdan təşkilatın qarşı tərəflər qarşısında götürdüyü öhdəliklər gəlir maddələri, qarşı tərəflərin təşkilat qarşısında öhdəlikləri isə xərc maddələri kimi qəbul edilməlidir. Eyni zamanda, qarşı tərəflərə ödənişli borclar şəklində pulsuz kredit əldə etməkdən əldə olunan gəlir və vəsaitin dövriyyədən yayındırılması şəklində xərclər inflyasiya dərəcəsi və müəyyən bir iqtisadi qurum tərəfindən alınan vəsait vahidi üçün mənfəət faizi ilə müəyyən edilir.

BMHS öhdəliklərin hesabatda əks olunmasının əsasını yalnız keçmiş və cari hesabat dövrləri ilə bağlı baş verən hadisələr olduğunu vurğulayır. Məsələn,

malların alınması və xidmətlərin istifadəsi kreditor borclarının yaranmasına gətirib çıxarır (öncədən ödəmə və ya çatdırılma zamanı ödəmə olmadıqda) və bank krediti almaq onu qaytarmaq məcburiyyətindədir. Bununla birlikdə, keçmişdə baş vermiş hadisələri və (və ya) hesabat dövrlərini BMHS-a uyğun olaraq mənbəyə çevirərək hesabatlarda əks oluna bilən öhdəliklərin tərkibinə nisbətən daha genişdir. Bu, əsas götürülən şirkətin öhdəliklərinin iqtisadi məzmunu olmasıdır (Кутер М.И. 2015: с.234).

Prinsiplərin mətninə görə, öhdəlik tərifinə cavab verən bir element balans hesabatında göstərməlidir, “əgər (a) bu hesabat elementi ilə bağlı hər hansı bir iqtisadi mənfəətin şirkət tərəfindən itirilməsi ehtimalı varsa. və (b) dəyəri var və etibarlı ölçülə bilirsə. Xatırladaq ki, BMHS-də “ehtimal” ifadəsi sözügedən hadisənin baş verməsi ehtimalı deməkdir. Beləliklə, şirkətin hesabatlarında borcların tanınması meyarları aşağıdakılardır:

- iqtisadi fayda mənbəyi rolunu oynayan mənbələrin xaricə çıxması gözləntisi;
- şirkətin qarşı tərəflərə borc məbləğinin ölçülməsinin etibarlılığı.

Eyni zamanda həm mənbələrin xaricə çıxma ehtimalı, həm də borc ölçmənin etibarlılıq dərəcəsi sırf iqtisadi şərh baxımından nəzərdən keçirilir. Keçmiş zamanət müddəti ilə satılmış məhsulların təmirinə dair öhdəliklərin hesabatında tanınması ilə nümunəyə qayıdaq.

Hüquqi baxımdan, müəssisənin müəyyən bir müştəri üçün qəti şəkildə müəyyən edilmiş bir məbləğdə öhdəlik götürdüyü vaxta qədər müəssisənin bir öhdəliyi yoxdur. Bununla birlikdə, məhsul istehsalındakı qüsurların düzəldilməsinə qərar verərkən şirkət, öz təcrübəsinə və təmir işlərinin statistikasına əsaslanaraq, ehtimal səviyyəsini və xərclərin miqdarını təyin edir. Müştərinin tələblərini və məhsul keyfiyyətini təmin edən standartlar gələcəkdə istehsal qüsurlarını aradan qaldırmaq üçün xərclərin qiymətləndirilməsinin gözlənildiyini göstərirsə, müəssisə bir öhdəlik təyin etməlidir.

Beləliklə, BMHS-ə uyğun olaraq, hesabat tarixində ölçülə bilən və yerinə yetirilməsi aktivlərin xaric olmasına səbəb olan bir öhdəlik varsa, öhdəliklər müəssisənin balansında tanınır. Bu məqamlardan biri yoxdursa, balansda öhdəlik tanınmır.

Belə demək mümkündürsə, nə vaxt, kimə və nə qədər ödəməli olduğunuz aydıncırsa, öhdəliklər (borclar) uçota alınır. Bu parametrlər qiymətləndirilsə, balans hesablanmış öhdəliyi əks etdirir (əvvəllər bu maddə “ehtiyat” adlanırdı). Bu səbəbdən, balans hesabatında gələcək, hələ tanınmamış xərcləri ödəmək öhdəlikləri (ehtiyat şəklində) ola bilməz, məsələn, əsas vəsaitlərin təmir xərcləri kimi. Eyni zamanda, yaxınlaşan məzuniyyət ödənişləri bir ehtiyat (təxmin edilən öhdəlik) deyil, çünki borc öhdəlikləri üzrə tələblərə uyğun deyil (Səbzəliyev S.M., Hacıyev R.Ş. 2013: s.45).

1.2. Öhdəliklərin uçot və hesabatda təsnifatı məsələləri

Mülki hüquqda obyektlərin spesifik xüsusiyyətləri, subyektlərinin xüsusiyyətləri və öhdəliklərin əmələ gəlməsinin əsasları nəzərə alınaraq, məzmunun xüsusiyyətlərindən asılı olaraq aşağıdakı öhdəlik növləri fərqləndirilir:

- birtərəfli və qarşılıqlı;
- borcluların dəqiq müəyyən edilmiş hərəkətləri yerinə yetirdiyi öhdəliklər və alternativ öhdəliklər;
- fərdi xarakter daşıyan öhdəliklər və subyektlərin şəxsiyyətinin hüquqi münasibətlərin yaranmasına, dəyişməsinə və dayandırılmasına təsir etmədiyi öhdəliklər;
- müqaviləli, müqaviləsiz və birtərəfli iradə aktlarından irəli gələn öhdəliklər (Гусева Т.М., Шеина Т.Н. 2015: с.413).

O.S. Ioffe öhdəlikləri iqtisadi və müvafiq hüquqi xüsusiyyətləri birləşdirən birləşmiş təsnifat kriteriyası hesab edir. İoffe-yə görə öhdəliklər aşağıdakı kimi təsnif olunur:

- Əmlakın ödənişli satışına dair öhdəliklər (alqı-satqı, tədarük, müqavilə, mübadilə, ömür boyu istismar);
- Əmlakdan istifadəyə (icarəyə) ödənişli köçürülməsi öhdəlikləri;
- Mülkiyyətin əvəzsiz olaraq icarəyə və ya istifadəyə verilməsi öhdəlikləri (ianə, borc);
- işin yerinə yetirilməsinə dair öhdəliklər (müqavilə);

- xidmətin göstərilməsinə dair öhdəliklər (sifariş, komissiya, saxlama, ekspedisiya);

- nəqliyyat üçün öhdəliklər;

- borc öhdəlikləri və hesablaşmalar (borc);

- sığorta öhdəlikləri;

- birgə fəaliyyət üçün öhdəliklər;

- sərəncam olmadan iş aparan birtərəfli qanuni hərəkətlərdən (mükafatdan) öhdəliklər;

- təhlükəsizlik öhdəlikləri.

S.İ. Asknaziy öhdəliklərin iqtisadi xüsusiyyətlərini nəzərə almaqla təsnifatlaşdırmanın həyata keçirilməsi lazım olduğunu vurğulayır. Ona görə qarşı tərəflərin müqavilə münasibətlərinə girən qarşılıqlı iqtisadi münasibətlərinin məzmununa və xarakterinə görə iqtisadi xidmətlər aşağıdakıları ifadə edilə bilər:

- bəzi iqtisadi vahidlər tərəfindən əmlakın (malların) başqalarının mülkiyyətinə verilməsində;

- bəzi iqtisadi vahidlər tərəfindən əmlak fondlarından və ya başqalarının işlərindən istifadə edilməsində;

- bir neçə iş vahidinin birgə iqtisadi fəaliyyətində (Кытер М.И. 2015: с.234).

M.M. Agarkov öhdəlikləri məzmunu təşkil edən hərəkət növləri üzrə qruplaşdırmağı təklif edir və aşağıdakılara yönəlmiş öhdəliklərin mövcudluğunu vurğulayır:

- borclu tərəfindən malı kreditorun mülkiyyətinə vermək;

- borclu tərəfindən kreditorun tərəfindən istifadə üçün fərdi şəkildə müəyyən olunmuş əmtəə və ya xidmətin verilməsi;

- borclu tərəfindən mülkiyyət hüququ xaricində kreditora həqiqi bir hüququn verilməsi və ya mülkiyyət öhdəliyinin ötürülməsi və ya tələbin öhdəliyinin ötürülməsi;

- hansısa bir işin yerinə yetirilməsində, həmçinin xidmətlərin göstərilməsi.

Baş vermə səbəbinə görə bütün öhdəliklər iki növə bölünə bilər:

- müqaviləli;
- müqaviləsiz.

Müqavilə öhdəlikləri bağlanmış müqavilə əsasında yaranır və digər hüquqi faktlar müqavilə olmayan öhdəliklər üçün əsasdır.

Belə bir təsnifatın əhəmiyyəti bundan ibarətdir ki, müqavilə öhdəliklərinin məzmunu yalnız qanunla deyil, həm də öhdəliyə cəlb olunan tərəflərin razılığı əsasında müəyyən olunur və müqavilə olmayan öhdəliklərin məzmunu yalnız qanundan və ya tərəflərdən birinin iradəsindən asılıdır. Müqaviləsiz olanlara, işgüzar öhdəliklər, birtərəfli əməliyyatlar daxildir. Öhdəliklər xüsusiyyətinə görə əsas və ya əlavə ola bilər.

Kreditor, öhdəlik üzrə əsas tələbə əlavə olaraq borcluya qarşı birbaşa əsas tələblə eyni nəticəni əldə etməyə yönəlmiş əlavə tələblərə də sahib olması mümkündür. Bu səbəbdən borclunun əlavə bir öhdəliyi var (məsələn, podratçı tərəfindən iş müqaviləsi çərçivəsində müştəriyə sifarişçinin təqdim etdiyi materialların yararsızlığı və ya keyfiyyətsiz olması barədə bildiriş.). Bu əlavə öhdəliklər ilkin öhdəlik məqsədinə (bu halda podratçı tərəfindən sifariş edilmiş işin yerinə yetirilməsinə) nail olunmasını təmin edir. Kreditorun belə bir əlavə tələbinin (və borclunun öhdəliklərinin) məzmununu təşkil edən hərəkət, kreditora başlıca öhdəliyin yerinə yetirilməsinə təmin edən nəticədən başqa bir şey vermir. Buna görə borclunun belə bir əlavə əlaqəyə görə öhdəliyi əsas borc öhdəliyi ilə birləşir (iş müqaviləsinə uyğun olaraq podratçı işin lazımı səviyyədə yerinə yetirilməməsi üzrə öhdəlik daşıyır). Belə bir tələbin əsas tələblə ayrılmaz əlaqəsi, onların meydana gəlməsi üçün əsasın qaçılmaz olaraq eyni olması ilə də ifadə olunur (Блейк Д., Амант О. 2014: с.567).

Öhdəliyin hüquqi və iqtisadi məzmununun yenidən qurulması təsərrüfat subyektlərinin öhdəliklərinin mühasibat uçotu məqsədi ilə təsnif edilməsini əhatə edir.

Mühasibat uçotu, iş proseslərini və hadisələrini dinamikada əks etdirərək idarə olunan bir obyektin inkişafında meyllər və qanunauyğunluqlar yaratmağa imkan

yaradır və bununla belə idarəedilən obyektə sonrakı təsirləri ilə idarəetmə qərarlarının vaxtında hazırlanması üçün imkanlar yaradır.

Mühasibat maliyyə və iqtisadi fəaliyyətlə qərar qəbul edənlər arasında bir əlaqə rolunu oynayır. Gələcəkdə istifadə üçün bu barədə məlumatları qeyd edərək maliyyə ilə iqtisadi fəaliyyəti ölçür, məlumatları lazımı anadək saxlayaraq işləyir və sonra faydalı məlumatlara çevriləcək şəkildə işləyir, qərarlar qəbul etmək məqsədilə istifadə edən şəxsə hesabatlar vasitəsilə məlumat ötürür. İqtisadi fəaliyyətə dair məlumatların mühasibat sisteminə bir giriş olduğunu və qərar qəbul edənlər üçün faydalı məlumatın da bir nəticə olduğunu söyləyə bilərik (Rzayev Q.R. 2004: s.165).

Mühasibat nəzəriyyəsindəki fərdiləşdirmə ideyası, İtalyan müəlliflərində tapdığımız hesabların təsnif edilməsinə dair ilk cəhdlərlə əlaqələndirilir. Beləliklə, D. Mançini bütün hesabları canlı (fiziki, həmçinin hüquqi şəxslər ilə hesablaşmalar) və ölü (maddi və pul dəyərləri) bölmüşdür.

Mühasibat nəzəriyyəsində öhdəliklər müxtəlif əsaslarla təsnif edilə bilər. Nümunə olaraq öhdəliklər təsnif edilə bilər:

- təşkilatın onlarda iştirak variantına görə;
- təşkilatın maliyyə vəziyyətinə təsir müddətinə görə;
- vaxt təyin etməklə;
- təşkilatın - mühasibat subyektinin iqtisadi münasibətlərə girdiyi şəxslərə

münasibətdə və s.

Mühasibat uçotunda təsnifat modellərinin qurulması məsələləri iqtisadi ədəbiyyatda geniş müzakirə olunur (Rzayev Q.R. 2014: s.365).

Mümkün təsnifatlardan hər hansı biri müəyyən dərəcədə şərti və məlumat sifarişinin müəyyən məqsədlərinə tabe olması ilə xarakterizə edilir. Bunun mənası odur ki, iqtisadi həyat faktlarının məzmunu yenidən qurularkən hər hansı bir təsnifata riayət etmək mühasibat məlumatlarına məlumat məzmununun müəyyən sərhədlərinin tətbiq olunmasını zəruri edir.

Beləliklə, öhdəliklərin yaranması üçün əsas olan iqtisadi həyat faktlarının gedişi və qarşı tərəflərin öhdəliklər üzrə hərəkətləri, müəyyənləşdirdiyimiz təsnifat çərçivəsində bu terminin anlaşılmasında onların (öhdəliklərin) şərt dərəcəsini

müəyyənləşdirir. Mühasibat uçotunda əks olunmalı olan məcmu öhdəliklərin ümumi həcmi arasından seçim, mühasibat subyektinin öhdəlikləri barədə məlumatların təqdim edilməsi baxımından öhdəliyin mühasibat identifikasiyası anını və maliyyə hesabatlarının məlumat məzmununun dərəcəsini müəyyənləşdirir.

1.3. Öhdəliklərin uçotu və auditinin ümumi prinsipləri

Öhdəliklər, müəssisənin əvvəlki hadisələrdən yaranmış cari bir öhdəliyidir və ödənilməsi, iqtisadi səmərəni özündə cəmləşdirən mənbələrin müəssisədən çıxarılması ilə nəticələnir.

Hesabat vermək üçün Şirkət borclu və kreditorlarla hesablaşmaların qruplaşdırılmasını tətbiq edir: əsas fəaliyyətlər üçün alıcılar və müştərilərlə aparılan hesablaşmalar satılmış bitmiş məhsullar, göstərilən xidmətlər, görülən işlər üçün hesablaşmaların vəziyyətini (avanslar daxil olmaqla) əks etdirmək məqsədilə istifadə edilir.

Məhsulların, malların satışı (işlərin görülməsi, xidmətlər göstərilməsi) hüquqi şəxslər (fiziki şəxslər) arasında müvafiq müqavilələrə əsasən həyata keçirilir.

Nağd endirimlər (qiymət endirimləri, vaxtında ödəniş üçün endirimlər və s.) müqavilələrdə göstərməlidir.

Öhdəliklərin hesablanmasını yoxlamaq üçün bir proqram tərtib edərkən, auditor söylərini nəzarətə alınmayan və ya mühasibat şöbəsi tərəfindən az nəzarət olunan sahələrin yoxlanılmasına yönəldir.

Bir proqram tərtib edərkən auditor hansı yoxlama üsullarından istifadə edəcəyini müəyyənləşdirir. Uzun və qısamüddətli borcları yoxlamaq üçün yenidən hesablama, uyğunlaşdırma, izləmə, tarama, sənədli yoxlama, təsdiqləmə istifadə edə bilər.

Şirkətin öhdəliklərinin auditini təşkilatın maliyyə və təsərrüfat fəaliyyətinin yoxlanılmasının yalnız bir hissəsidir. Məqsəd, təşkilatda tətbiq olunan mühasibat uçotu metodikasının respublika ərazisində qüvvədə olan qaydalara uyğunluğunu müəyyən etməkdir (Sadıqov Ə. 2015: s.325).

Yoxlamanın əsas məqsədi mühasibat və vergi hesabatında əks olunan məlumatların düzgünlüyünə nəzarəti təmin etməkdir. Kreditor borclarının balansında əks etdirilməsinin düzgünlüyünə əhəmiyyətli dərəcədə diqqət yetirilir, kreditor borclarının reallığı müəyyənləşdirilir; vaxtı keçmiş borc borclarının yoxlanılması; məhdudiyyət müddəti keçən kreditor borclarının yaradılması.

Audit öhdəliklərinin aparılması üçün məlumat mənbələri aşağıdakılardır:

- müəssisə hesabatı;
- hesablaşmaların sintetik və analitik uçotu reyestrləri;
- jurnallar və balanslar sifariş etmək.
- Hesablaşmaların uçotu üçün ilkin sənədlər (hesab-fakturalar, fakturalar, müqavilələr və s.).

Öhdəliklər uçotunu təşkil edərkən və maliyyə hesabatlarını tərtib edən zaman, aşağıda verilmiş əsas prinsiplərə (qaydalara) da riayət etmək lazımdır.

Ehtiyat prinsipi göstərir ki, qeyri-müəyyənliklər mövcud olduqda, varlıq və gəlirlərin şişirdilməməsi, öhdəliklər və xərclərin azaldılması üçün tədbir görülməlidir. Bu prinsipə görə öhdəliklər yalnız müəssisənin bir hadisə, artıq baş vermiş bir əməliyyat faktı və ya yaxınlaşan bir hadisə faktı (müqavilə, faktura, akt, məhkəmə orqanının qərarı və s.) Barədə etibarlı olduğu zaman tanınır.

Lakin öhdəliklər uçotu təşkil edilərkən həddindən artıq mülahizəyə yol verilmir ki, bu da gizli ehtiyatların əmələ gəlməsinə səbəb ola bilər və mühasibat məlumatlarının sahiblərini və digər istifadəçilərini səhv yönləndirə bilər (Шеремет А.Д., Сайфулин Р.С. 2017: с.412).

Ticarət əməliyyatlarının yalnız hüquqi forması ilə dyoxeyil, məzmununa və iqtisadi reallığa müvafiq olaraq mühasibat uçotunda əks olunmalı olduğu məzmunun forma üstünlüyü prinsipidir. Hüquqi mənada və iqtisadi mənada öhdəliklər üst-üstə düşmür və burada müqavilələrdən irəli gələn öhdəliklər həlledici əhəmiyyətə malikdir. Qanuni mənada öhdəliklərin miqdarı müqavilələrdə göstərilən məbləğlərlə müəyyən edilir və bunlar ümumiyyətlə, hər zaman mühasibat uçotunda əks edilən borc məbləğlərindən çoxdur. Həqiqət budur ki, bağlanmış müqavilələrdən irəli gələn öhdəliklər yalnız yerinə yetirilməyə başladıkları andan mühasibat uçotunda əks

olunmağa başlayır. Beləliklə, deyək ki, A müəssisə rəhbərliyi B müəssisəsinin rəhbərliyi ilə bir il ərzində müəyyən bir çeşiddə və maya dəyərində material tədarükü üçün müqavilə bağlayır.

Müqavilədə göstərilən öhdəliklərin nə çeşid, nə də dəyər baxımından mühasibat borcları ilə heç bir əlaqəsi mövcud deyil. Bunun iki səbəbi vardır:

1) müqavilədə, bir qayda olaraq, öhdəliklərin ümumi həcmi yoxdur, ancaq yalnız çatdırılma şərtlərinin özləri göstərilir;

2) məzmunun formadan üstün olması prinsipinin hərəkəti, yəni mühasibat hüquqi cəhətdən deyil, iqtisadi cəhətdəndir. İqtisadi mənada bir öhdəlik bir borcdur, material artıq tədarük edildikdə ortaya çıxır və nəticədə bir öhdəlik meydana gəlir.

Əhəmiyyətlik (əhəmiyyətlik) prinsipi mühasibat, həmçinin maliyyə hesabatlarında yalnız əhəmiyyətli məlumatların göstərilməli olduğunu ehtimal edir ki, bu isə istifadəçiləri tərəfindən qiymətləndirilməsində və qərar qəbul edilməsində vacibdir. Məlumat yoxluğu və ya qeyri-kafiliyi istifadəçilər tərəfindən maliyyə hesabatları əsasında qəbul edilmiş qərarlara təsir göstərə biləcəyi təqdirdə məlumat əhəmiyyətli hesab olunur. Maliyyə hesabatları istifadəçilərinin qərar qəbul etməsi üçün təsir göstərən, keçmiş, cari və ya gələcəkdəki hadisələri dəyərləndirməyə, təsdiqləməyə və ya düzəltməyə kömək edən keyfiyyət xarakteristikası kimi əhəmiyyətdir. Məsələn, müəssisə əvvəlki dövrlərdə tətildən istifadə etməyən işçilərə gələcək xərcləri və məzuniyyət ödənişlərini tanıyır (Бенке Р.Л., Хольт Р.Н. 2013: с.56).

Bu cür öhdəliklərin tanınması maddi və əhəmiyyətlidir və başqa bir hesablama prinsipinə uyğundur, buna görə, xərclər ödəmə müddətində deyil, baş vermiş olduğu dövrdə əks olunmalıdır. Əgər şirkətin əvvəlki hesabat dövrlərindən istifadə olunmamış məzuniyyətləri yoxdursa, maliyyə hesabatlarındakı bu cür məlumatlar əhəmiyyətli olmadığına və balans valyutasını əsassız olaraq artıracağına görə il ərzində belə öhdəliklərin yaranmasına və paylanmasına ehtiyac yoxdur.

Dövrilik prinsipi, öhdəliklərin mühasibat uçotunda əks olunduğu zaman, dövriyyə prinsipinə riayət olunmasının vacibliyini bildirir ki, mahiyyəti bütün təsərrüfat əməliyyatı və hadisələri hesabat dövrləri üçün müəssisənin mühasibat,

həmçinin maliyyə hesabatlarında fərqləndirilməlidir. Şirkət qanunla müəyyən edilmiş dövrlər (rüb, il) üçün maliyyə hesabatları hazırlamalı və təqdim etməlidir. Göstərilən dövrlər ərzində ticari əməliyyatların və hadisələrin nəticələri mühasibat uçotunda hərəkət və ya silinmə anında deyil, baş verdiyi anda əks olunur. Buna görə, Hesablama Planında öhdəliklər hissəsində sonrakı dövrlərdə, bir il yaxud da daha çox il boyunca ödənilməli olan öhdəliklərin əks olunması üçün ayrıca hesablar verilir.

Baxılan müqavilədə alıcı tərəfindən malların əvvəlcədən ödənilməsinə dair bir şərt olduğu təqdirdə, müqavilənin icrası anına qədər onun bağlanması faktı tərəflərin mühasibat uçotunda əks olunmayacaqdır. Pul köçürülməsi (qəbzi) ilə eyni vaxtda satıcı mühasibat dəyəri köçürmə alıcısı qarşısında öhdəliyini əks etdirəcəkdir. Bu halda, belə bir öhdəlik əvvəlcədən alınmış və ya öhdəliklərə daxil olan təxirə salınan gəlir hesabı kimi qəbul oluna bilər (КОВАЛЕВ В.В. 2013: с.367).

Bu iki mühasibat kateqoriyasını öyrənərək, alınan avanslar və təxirə salınmış gəlirlər arasında ortaq bir şey olduğuna inanmağa əsas verən bir çox faktoru müəyyən edə bilərsiniz:

Birincisi, hər ikisi balansın borc hissəsində əks olunur;

İkincisi, həm alınan avanslar, həm də təxirə salınmış gəlir alıcılardan tədarükçülərin cari hesabına əvvəlcədən vəsaitlərin daxil olmasını nəzərdə tutur.

Alınan avanslar və təxirə salınmış gəlirlər arasındakı fərqlərə gəldikdə, aşağıdakıları qeyd edirik:

Birincisi, gəlirlər daxilində və ya aktivlərdə artım və ya öhdəliklərdə azalma şəklində iqtisadi fayda artımı gəlir kimi tanınır. Alınan avanslar gəlir tanınma meyarlarına cavab vermir, yəni özləri tərəfindən iqtisadi fayda gətirmir;

İkincisi, təxirə salınmış gəlirdən əldə edilən avanslar arasındakı əsas fərq, təxirə salınan gəlirin bir neçə bitişik dövr ərzində paylanmasıdır.

Təxirə salınmış gəlirin tanınması, ilk növbədə uyğunluq prinsipinə riayət etmək zərurəti ilə əlaqələndirilir: gəlir onların alındığı xərclərə uyğun olmalıdır. Təxirə salınmış gəlirə, xüsusən icarəyə götürülən əsas vəsaitlər və başqa uzunmüddətli aktivlər üçün alınan avans ödənişləri (avans icarə ödənişləri), qəzet, jurnal, dövrü

nəşrlərə və istinad nəşrlərinə abunə, nəqliyyat və teatr biletlərinin satışından əldə olunan gəlir daxildir. əyləncə müəssisələri, rabitə vasitələrindən istifadəsi üçün abunə haqqı və s. Uyğunluq prinsipinə görə bu cür gəlir tam olaraq cari ilin gəliri ilə əlaqələndirilə bilməz, çünki maliyyə hesabatı bir il üçün tərtib edilmişdir, yəni gəlirə bir il üçün ödəniş daxil edilməli, qalan hissəsi isə borc hesabı kimi tanınmalıdır (Рожднова О.В. 2013: с.321).

Cari dövrdə bir öhdəlik yuxarıda göstərilən tanınma meyarlarına cavab vermirsə, lakin gələcəkdə mühasibat uçotu məqsədi ilə yarana bilərsə, belə bir öhdəlik şərti öhdəlik olaraq qəbul oluna bilər və bu barədə məlumat maliyyə hesabatlarının əlavəsində təqdim olunur. Gələcəkdə baş verməsi, bu öhdəliyin əsasını hesab edə biləcəyimiz iqtisadi həyat həqiqətinin olub-olmamağı ilə bağlıdır. Bu şərtlilik ondadır ki, ənənəvi mühasibat qaydalarına əsasən, bu öhdəliklər nəzərdən keçirildiyi anda qarşı tərəflərlə hesablaşmaların hesablarındakı maliyyə hesabatlarında əks olunmamalıdır. Yəni, hələlik hüquqi olaraq heç bir öhdəlik yoxdur. Onların tanınmasına ehtiyac yuxarıda göstərilən mühasibat prinsipləri ilə əlaqədardır, məhz əhəmiyyəti və əhəmiyyətliliyi. Bu kateqoriya daxilində iqtisadi həyat faktı, əgər bu barədə məlumat müəssisənin maliyyə vəziyyətini qiymətləndirmək üçün vacibdirsə, vacibdir. Ehtiyat şərti öhdəlikdən, təxmin edilmiş öhdəliklərdən qeyri-müəyyən məbləğə və ödəmə müddətinə malik olan öhdəliklərdən fərqləndirilməli və bunlara səbəb olan iki növ şəraiti ayırmaq lazımdır (Бенке Р.Л., Хольт Р.Н. 2013: с.56).

Birincisi, öhdəliklər qanunvericilik və başqa normativ hüquqi aktların normalarından, məhkəmə qərarlarından, müqavilələrdən yarana bilər.

İkincisi, təşkilat keçmiş təcrübə və ya müəyyən vəzifələri üzərinə götürdüyü barədə bir bəyanat verərək başqalarına işarə etdikdə və nəticədə bu şəxslər arasında bu vəzifələri yerinə yetirəcəyinə dair etibarlı bir ümid yaratdıqda təşkilatın öz hərəkətləri öhdəliklərə səbəb olması mümkündür.

Misal üçün, təşkilat rəhbərliyi ayrı bir bölmənin işçilərinin sayının azaldılmasına qərar verdi, lakin hesabat tarixinə qədər təşkilatın işçilərinə Azərbaycan Respublikası Əmək Məcəlləsi ilə müəyyən olunmuş qaydada işdən

çıxarılması barədə hələ bildiriş verilmədi. Bu halda hesabat tarixində xitam müavinətləri üçün heç bir ehtiyat tanınmır. Hesabat tarixində təşkilat işçilərinə qarşıdan gələn işdən çıxma imzası ilə şəxsən xəbərdar edildiyi təqdirdə, işdən çıxarılan işçilərə işdən çıxma ödənişləri ilə əlaqədar təxmin edilən öhdəlik tanınır. Beləliklə, təşkilat rəhbərliyinin işçilərin sayını azaltmaq qərarı özlüyündə təxmin edilən öhdəlikə səbəb olmur. Ehtiyat hesabat tarixində tanınır.

Qiymətləndirmə, bir obyektin mühasibatda olan dəyərinin pul ifadəsidi, yəni, obyektlərin mühasibat və hesabat daxilində tanındığı məbləğdir.

Öhdəliklər mühasibat uçotunda iqtisadi cəhətdən əsaslandırılmış və qanuni olaraq təsnif edilməli deyil, eyni zamanda düzgün qiymətləndirilməlidir. Qiymətləndirmənin əsas şərti öhdəliklərin onları ödəmək məqsədilə tələb edilən vəsait, yəni geri ödəmə məbləğində nəzərə alınmasıdır.

Müəssisənin pul (pul) öhdəlikləri mühasibat uçotunda ilkin, müqavilə dəyəri ilə, cari, bazar, ekspert və hüquqi qiymətləndirmələrdə əks oluna bilər.

Öhdəliklərin cari ölçülməsi diskont edilmiş məbləğ və ya gələcək ödənişlərin hazırkı dəyəridir. Diskont edilmiş (cari) dəyərlə ölçülən öhdəliklər adlanır, yuxarıda müzakirə edildiyi kimi təxmin edilən öhdəliklər, məbləği və (və ya) ödəmə müddəti müəyyən olmayan borclardır.

Öhdəliyin yerinə yetirilməsinin gözlənilən tarixi hesabat dövründən 12 ay keçdikdə yaxud da təşkilat tərəfindən mühasibat siyasətində müəyyənləşdirilən daha qısa bir müddətdə, belə bir öhdəlik onun dəyərinin (bundan sonra - cari dəyər) endirilməsi ilə müəyyən edilmiş maya dəyəri ilə ölçülür. Endirim prosesi, gözlənilən ödəmə müddəti əhəmiyyətli olan öhdəliklərin yerinə yetirilməsinə əsasən tələb edilən gələcək xərclərin məbləğini hər əvvəlki hesabat tarixi üçün azalmış məbləğdə əks etdirməyə imkan verir (Шеремет А.Д., Сайфулин Р.С. 2017: с.412).

Eyni zamanda, öhdəliyin yerinə yetirilmə tarixi yaxınlaşdıqda, sonrakı hesabat tarixləri üçün mühasibat uçotunda tanınan öhdəliyin miqdarı artır. Başqa sözlə, endirim prosesi xərclərin öhdəliyi yerinə yetirməsindən əvvəlki dövrdə yerinə yetirməsi üçün tanınmasına imkan verir (Рожнова О.В. 2013: с.321).

Borcun bazar qiymətləndirilməsi bir çox amillərin təsirini nəzərə alır, lakin ilk növbədə onun real toplanması imkanı. Borcların bazar qiymətləndirilməsinə ehtiyac bir müəssisənin maliyyə səmərəliliyi təhlil edilərkən, iddia hüququ verilərkən, habelə müəssisələrin qarşılıqlı tələblərinin məhkəmə və məhkəmədən kənar həllində yaranır.

Bu öhdəliklərin bazar dəyəri endirim metodundan istifadə edilərkən kreditlər üzrə orta faizin dərəcəsinə bərabər endirim dərəcəsi tətbiq olunur. Öhdəliklərin ekspert qiymətləndirməsi bazar qiymətləndirməsinə yaxındır. Auditorlar və rieltorlar tərəfindən bir müəssisə iqtisadi kompleks kimi qiymətləndirilərkən və ya bir təşkilatın iflası ilə bağlı xüsusi audit tapşırığı alındıqda, həmçinin analitik məqsədlə aparılır.

Öhdəliklərin hüquqi dəyərləndirilməsi məhkəmə tərəfindən verilməkdədir. Rəqəmsal dəyəri əsasən borcun məbləğinin sənədli sübutlarından və sübut dərəcəsiindən asılıdır.

Mühasibat uçotunda borclar (kreditor borcları) daha çox nominal məbləğdə ölçülür və tanınır, yəni borcun ödənilməsi üçün lazım olan pul miqdarı yaxud da bazar şəraitində təqdim edilməli olan mal və xidmətlərin dəyəri. Öhdəliyin dəyərinin müəyyənləşdirilməsi onun baş verməsinə səbəb olan təsərrüfat əməliyyatı barədə məlumatlar əsasında həyata keçirilir. Öhdəliklər əvəzinə aktivlər əldə edilərkən, sonuncunun dəyəri maya prinsipinə müvafiq olaraq müəyyən olunur və alınan aktivin dəyərinə bərabərdir. Öhdəliklərin ölçülməsi üçün əsas, əmlak, xidmət və işlərin əldə edilməsinin dəyəri və ya mayadır (КОВАЛЕВ В.В. 2013: с.367).

Yuxarıda göstərilənlərə əsaslanaraq təsərrüfat subyektlərinin öhdəlikləri üzrə mühasibat uçotunun əsas vəzifələrini formalaşdırmaq mümkündür. Bunlara daxildir:

- Öhdəliklərin əsaslı tanınması və real qiymətləndirilməsi;
- Öhdəliklərin meydana gəlməsi və istifadəsinin vaxtında sənədləşdirilməsi və düzgün qeydiyyatı;
- Öhdəliklərin məzmunu, mahiyyəti və başqa xüsusiyyətləri ilə bağlı hesablara tam əks olunması;

- Öhdəliklərin vəziyyəti və hərəkəti üzərində daimi nəzarəti təmin etməkdir.

II FƏSİL. ÖHDƏLİKLƏRİN UÇOTUNUN MÖVCUD METODİKASI VƏ MÜASİR DÖVRDƏ ONUN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ İSTİQAMƏTLƏRİ

2.1. Uzunmüddətli öhdəliklərin uçotu metodikası

Əvvəlki fəsildə qeyd olunduğu kimi, müəssisələr müəyyən səbəblərdən maliyyələşməyə ehtiyac duya bilər. Ümumiyyətlə müəssisələrin öhdəlik götürmə ehtiyaclarını iki yerə ayıra bilərik;

- Edilən və ya qoyulacaq investisiyaların maliyyələşdirilməsinə ehtiyac,
- İşin bütün fəaliyyətləri üçün maliyyələşdirmə ehtiyacının yaranması.

Müəssisələrin maliyyələşdirmə mənbələrinə üz tutma səbəblərini göstərdikdən sonra, bu maliyyə mənbələrini haradan əldə etdiklərini araşdırmaq lazım gələcək. Başqa sözlə, müəssisələr ehtiyac duyduqları maliyyə qaynaqlarını haradan və hansı yollarla əldə edirlər? Müəssisələrin maliyyələşdirmə mənbələrini “daxili maliyyələşdirmə mənbələri”, həmçinin “xarici maliyyə mənbələri” olaraq ikiye bölmək mümkündür.

a) Daxili maliyyələşdirmə mənbələri: Bunlar müəssisələrin daxili strukturları daxilində təmin etdikləri mənbələrdir. Bu cür mənbələrin əməliyyat üstünlüyü, çevik və sürətlə mövcud olmalarıdır. Başqa sözlə, şirkət ehtiyac duyduqda, bu cür qaynaqları şirkət daxilindən müxtəlif yollarla təmin edə bilər. Daxili mənbələr ümumiyyətlə dövriyyə kapitalından təmin edilir. Daxili maliyyənin əsas mənbələri aşağıdakılardır.

- Bölünməmiş mənfəət: Bölünməmiş mənfəət bir çox müəssisə üçün vacib maliyyə mənbələrindən biridir. Müəssisə sahibləri yaxud da menecerlər dövrün sonunda yaranan mənfəəti səhmdarlara paylaya bilməz və bu vəsaiti iş məqsədi ilə müəssisədə saxlaya bilməzlər. Bu, əlbəttə ki, iş üçün mövcud olan mənbələrdə artım yaradacaqdır. Ancaq maliyyə menecerlərinin diqqət yetirməli olduğu bir məqam var. Əgər müəssisənin bir çox investisiya imkanları varsa və bu investisiyalar nəticəsində yaxşı qazanc əldə ediləcəyi gözlənilirsə, mənfəəti bölüşdürməmək daha ağıllı olar. Bununla birlikdə, müəssisənin investisiya imkanları azdırsa, əldə olunan qazancın səhmdarlara paylanması daha məntiqli bir qərarlıdır.

- Azaldılmış Fond Səviyyəsi: Bu maliyyələşdirmə mənbəyi daxili maliyyələşdirmə mənbələrinin müəssisələr üçün daha cəlbedici olduğunu göstərmək baxımından vacibdir. Burada, stok səviyyəsinin endirilib-azalmaması qərarı, fürsət dəyəri məsələsi ilə əlaqədardır. Rəhbərlik istehsal və ya satış səviyyələrində təyin olunan hədəflərə çatmaq üçün lazım olan stok miqdarının həddindən artıq olduğunu düşünürsə, bu səviyyəni azaltmaqla bir fond təmin edə bilər. Əlbəttə ki, burada verilən vəsaitlərin harada istifadə ediləcəyi vacibdir. Başqa sözlə, səhmlərə bağlanan vəsaitlər başqa bir sahədə daha səmərəli istifadə edilə bilərsə, fond səviyyəsi azaldılmalıdır. Bu həm də alternativ xərclə əlaqəli bir vəziyyətdir.

- Təxirə salınmış Kreditor Ödənişləri: Şirkət, kreditorlara olan borclarını təxirə salmaqla müəyyən bir müddət üzrə bir fond mənbəyi təmin etməsi mümkündür. Bu növ qaynaq əməliyyat üçün ucuz ola bilər yaxud da əhəmiyyətli bir xərc yarada bilər. Bunu müəyyən edəcək şey, kreditorun işə tətbiq edəcəyi gecikmə faiz dərəcəsidir.

- Sərt Kredit Nəzarəti: Bu metod, müəssisənin kreditlə əlaqəli vəziyyətlərinə nəzarət edərək maliyyə mənbəyi təmin etməsi mümkündür.

b) Xarici maliyyələşdirmənin mənbələri: Bu maliyyələşdirmə mənbələri şirkət xaricindən əldə edilən mənbələrdir. Bu növ mənbələr daxili mənbələrdən daha bahalıdır və əldə etmək daha çətindir. Onları aşağıdakı kimi sıralaya bilərik.

- Adi Səhmlər

- Kreditlər

- Maliyyə Lizinzi (Xarici maliyyələşdirmə mənbələri haqqında daha sonra ətraflı məlumat veriləcək).

Müəssisələrin öhdəliklərini daxili və xarici olaraq iki kateqoriyaya nəzər saldıqdan sonra müddətlərinə görə iki növ təsnifat edə bilərik;

- Qısamüddətli öhdəliklər

- Uzun müddətli öhdəliklər

Uzunmüddətli öhdəliklər, hüquqi şəxsin ödəmə müddəti hesabat tarixindən 12 aydan çox və ya istehsal dövrünün bitməsindən sonra (istehsal dövrünün müddəti 12 ayı keçərsə) baş verən fərqli öhdəlik növləridir. Beləki,

- Müddətləri 12 aydan artıq olan kredit və borclar;

- 12 aydan çox müddətlə verilmiş veksellər;
- 12 aydan artıq müddətə buraxılmış istiqrazlar;
- 12 ay ərzində icarə öhdəliyi;
- Təxirə salınan vergi borclarına ayrılır.

Eyni zamanda, sonuncu öhdəliklər həmişə standartlarda göstərilən uzunmüddətli meyara cavab vermir, çünki vergilər ildə bir dəfədən daha çox tutulur və ödənilir.

Uzunmüddətli öhdəliklər müəssisənin balansında cari dəyəri ilə, yəni kredit xidmətləri üçün ödəniş öhdəlikləri (faiz, endirim və s.) nəzərə alınmaqla bu borcları ödəmək məqsədilə lazım olan məbləğdə əks olunur.

Uzunmüddətli öhdəliklər bölməsinin hesabları təsərrüfat subyektinin uzunmüddətli kimi təsnifləşdirilən, uzunmüddətli xarakter daşıyan borclarının və öhdəliklərinin mövcudluğu və davranışı barədə məlumatları ümumiləşdirmək məqsədilə nəzərdə tutulmuşdur. Uzunmüddətli öhdəliklər aşağıdakı yarım bölmələrdən ibarətdir (Mühasibat uçotu hesablar planı ilə onun tətbiqi üzrə Təlimat, 2007):

- 40- Uzunmüddətli faiz xərclərini əmələ gətirən öhdəliklər
- 41- Uzunmüddətli qqiymətləndirilən öhdəliklər
- 42- Təxirə salınan vergi öhdəlikləri
- 43- Uzunmüddətli kreditör borcu
- 44- Sair uzunmüddətli öhdəlik

Şirkət balansında uzunmüddətli borcların qiymətləndirilməsinin ümumi qaydası xüsusi cədvəllərdən istifadə etməklə hesablanan hazırkı dəyəri ilə qiymətləndirməsidir. Əksər hallarda, ortaya çıxan dəyər öhdəliklərin bazar dəyərinə bərabərdir.

Uzunmüddətli faiz xərclərini yaradan öhdəliklərin içərisində ən önəmli əməliyyatların biri də istiqrazların ödənilməsidir. İstiqrazlar, şirkətlərin maliyyə cəlb etmək məqsədilə istifadə etdikləri ən geniş yayılmış maliyyə alətlərindən biridir və beləliklə ən uzun müddətli borc növüdür.

Cədvəl 2: Yeni hesablar planında uzunmüddətli öhdəliklərin təsnifatı

4 UZUNMÜDDƏTLİ ÖHDƏLİK		
40		Uzunmüddətli faiz xərcləri yaratmış öhdəliklər
	401	Uzunmüddətli bank kreditləri
	402	İşçilərə uzunmüddətli bank kreditləri
	403	Uzunmüddətli konvertasiya edilən istiqrazlar
	404	Uzunmüddətli borc
	405	Geri alınmış məhdud tədavül müddəti olan imtiyazlı səhmlər(uzunmüddətli)
	406	Maliyyə icarəsi əsaslı uzunmüddətli öhdəliklər
	408	Digər uzunmüddətli faiz məsrəfləri yaradan öhdəliklər
41		Uzunmüddətli dəyərləndirilmiş öhdəliklər
	411	İşdən azad olma ilə əlaqəli uzunmüddətli müavinət və öhdəliklər
	412	Uzunmüddətli zəmanət öhdəliyi
	413	Uzunmüddətli hüquqi öhdəlik
	414	Digər uzunmüddətli qiymətləndirilən öhdəliklər
		414-1 Sığorta müqavilələri əsaslı uzunmüddətli öhdəliklər
42		Təxirə salınan vergi öhdəlikləri
	421	Mənfəət vergisi üzrə təxirə salınan vergi öhdəlikləri
	422	Digər təxirə salınan vergi öhdəliklər
43		Uzunmüddətli kreditör borcu
	431	Malsatan ilə podratçılara uzunmüddətli kreditör borcu
	432	Törəmə(asılı) cəmiyyətlər üçün uzunmüddətli kreditör borcları
	433	Tikinti müqavilələri əsaslı uzunmüddətli kreditör borcları
	434	Faiz üzrə uzunmüddətli kreditör borcları
	435	Başqa uzunmüddətli kreditör borcları
44		Sair uzunmüddətli öhdəlik
	441	Uzunmüddətli pensiya öhdəliyi
	442	Gələcəkdəki hesabat dövrlərinin gəlirləri
	443	Alınan uzunmüddətli avanslar
	444	Uzunmüddətli məqsədli maliyyələşmə və daxilolmalar
	445	Başqa uzunmüddətli öhdəliklər

Mənbə: Mühəsibat uçotu hesablar planı və onun tətbiqi üzrə Təlimat, 2007

İstiqraz, vəsait toplamaq üçün verilən və sahibinə istiqrazda göstərilən məbləği müəyyən bir vaxtdan sonra, ümumiyyətlə, istiqraz müddətində almaq hüququ verən qiymətli kağızdır. Şirkətlər tərəfindən buraxılan uzunmüddətli istiqrazlarla əlaqəli bir sıra mühasibat problemləri mövcuddur. Faiz ödənişləri üçün müəyyən edilmiş tarixdə endirim və ya mükafatla (qiymət aşağıdan yuxarı və ya yuxarı) çıxarılan standart dövrü faizli istiqrazların uçotuna və istiqrazların geri alınmasının uçotuna baxaq (Sadıqov Ə. 2015: s.125).

Faiz ödənişləri üçün son tarixə endirim və ya mükafat şəklində buraxılmış istiqrazlar- satış (bazar) qiyməti, istiqrazın bazar faiz dərəcəsinə və faiz ödənişlərinin sayına əsasən hesablanmış cari dəyəridir.

Satış (bazar) qiyməti, istiqrazın bazar faiz dərəcəsinə və faiz ödənişlərinin sayına əsasən hesablanmış cari dəyəridir.

$$PS \text{ (istiqrazlar)} = PS \text{ (nominal dəyər)} + PS \text{ (illik ödənilən faizlər)}$$

PS (nominal dəyər) bir məbləğin cari dəyərinin cədvəlindən istifadə edərək hesablanır. Artıq qeyd olunduğu kimi, istiqrazlar hesabatda (balansda) hazırkı dəyəri ilə əks edilir. Bunun üçün borcu nominal olaraq əks etdirən “Ödəniləcək istiqrazlar” hesabı “Amortizasiya olunmamış endirim” və ya “Amortizasiya olunmamış mükafat” hesabı ilə tənzimlənir.

Tutaq ki, müəssisə fond bazarında nominal dəyəri 600 min manata malik istiqraz illik 10 % stavka ilə 15 il müddətinə yerləşdirir. Eyni bu dərəcəli risklə istiqrazlar bazarda mövcud stavka illik 15 % olmaqdadır. Həmin rəqəmlərə uyğun olaraq istiqrazın bazar qiymətini müəyyən edək:

Əsas borcda cari dəyər:

$$600\,000 \times (PVI, 15\%, 10) = 600\,000 \times 0,246176\,98783,78$$

Ödənişin cari dəyəri:

$$600\,000 \times (0,10)(PVA, 15\%, 10) = 600\,000 \times 6,14547\,246783,6$$

İstiqraz bazar qiyməti..... 345556,54

Borcun nominal dəyərinə əsasən olunan güzəşt..... 56343,43

Qeyd olunan borcda istiqraz borcunun hazırki dəyəri və yaxud onun bazar qiyməti nominal dəyərindən aşağı göstərir. Buna səbəbdən də bu borc üzrə gəlirin səviyyəsini gəlirlərin bazar səviyyəsi üzrə tarazlaşdırmaq məqsədilə borc güzəştə satılmalıdır.

Uzun müddətli borclar yerləşdirilməsi və faiz hesablanılmasının qeydiyyatı alınması məqsədilə müəssisələrdə qaydaya əsasən uzunmüddətli borcların sosial jurnal və ya istiqraz jurnalı kimi tərtib edilir. Uzun müddətli borcların MMU-da əks olunması cari dəyərlə gerçəkləşdirilir. Sadə durumlarda faizin elan edilən stavkası bazar qiymətinə eyni şəkildə tutulur. Bu halda borcların emitenitində (borclu), habelə borcu alan zaman (investor və ya kreditor) jurnallar daxilində əks olunması bu qaydada həyata keçirilir.

Beləliklə, hesabat həmişə istiqrazların cari dəyərini əks etdirir. Amortizasiya olunmamış endirim hesabı istiqrazların ödənilməli hesabına qarşı hesabdır və istiqrazların nominal dəyərini açıqlanmış dəyərə düzəldir və amortizasiya olunmamış mükafat hesabı da istiqrazın qiymətləndirilməsini tənzimləyən əlavə hesabdır. Qeyd etmək lazımdır ki, bu hesab müstəqil bir borc kimi təsnif oluna bilməz.

Veksellərə görə öhdəliyin təyin olunması uzunmüddətli öhdəliklərin uzunmüddətli öhdəliklər yarım bölməsindədir. Ödəmə üçün vekseller - rəsmi sənədlərdir, yəni, müəyyən bir tarixə kimi müəyyən bir məbləğ ödəmək öhdəlikləridir. Ödəyəcək dövrəyə vərəqələri rəsmi sənədlərdir, yəni, müəyyən bir tarixə kimi müəyyən bir məbləğ ödəmək öhdəlikləridir. Ödəniş üçün uzunmüddətli vekseller bir ildən artıq müddətə verilmiş veksellərdir. Əslində uzunmüddətli istiqrazlara bənzəyirlər, amma ikincisindən fərqli olaraq, fond birjası qiymətli kağızlar bazarında dövriyyə etmirlər.

Ödənilməli uzunmüddətli istiqrazların uçotu, ödənilməli olan uzunmüddətli istiqrazların uçotu ilə ümumiyyətlə, eynidir. Veksel gələcək pul çıxışlarının (faiz və əsas borc) cari dəyəri ilə ölçülür və hesabatlandırılır. Banknotun nominal məbləği ilə indiki dəyər arasındakı fərq - endirim və ya mükafat - faktura müddətində amortizasiya olunur.

Bazar faiz dərəcəsi nominala bərabədirsə, vekselin indiki dəyəri nominal dəyəərə bərabərdir, endirim (mükafat) yaranmır və bu kimi veksellərin uçotu sadədir: pul hesabı debet edilir və veksəl hesab edilir, kredit veksəl məbləği və tam həcmdə cari dövrün xərcləri şəkildə uçota alınır (Гетьман В.Г. 2002: с.203).

Faiz xərcləri icarə öhdəliyinin cari (qalan) məbləğinə tətbiq olunan seçilmiş bazar faiz dərəcəsinə əsasən hesablanır. İcarə öhdəliyinin qaytarılması məbləği, nağd ödənişlə faizlərin hesablanmış məbləği arasında olan fərq kimi müəyyən olunur.

2.2. Qısamüddətli öhdəliklərin uçotunun müasir vəziyyəti

Qısamüddətli öhdəliklər dediyimiz zaman, onların ləğv olunması üçün istifadə edilən resurslar (cari aktivlər) anlaşılır. Bir şirkətdə cari öhdəliklər ümumiyyətlə bir il müddətində ödənməsi zəruri olan qısamüddətli maliyyə öhdəliyindən ibarətdir. Cari öhdəliklər, həmçinin bir şirkətdə əməliyyat dövrü, inventar alma və satışdan nağd pula çevirmə üçün gərək olan dövrə əsaslanı bilər. Qısamüddətli öhdəliklər balansdakı öhdəliklər bölməsində qeyd edilir, o cümlədən bir şirkətin əməliyyat fəaliyyətindən qazanılan gəlirdən ödənilir.

Qısamüddətli maliyyələşdirmə mənbələri, firmanın fəaliyyət dövrü ərzində (ümumiyyətlə bir ilə qədər) ödəməli olduğu borclara aiddir.

Qısamüddətli maliyyə mənbələri beş əsas hissədə təhlil edilə bilər:

50- Qısamüddətli faiz xərcləri yarada bilən öhdəliklər

51- Qısamüddətli qiymətləndirilən öhdəliklər

52- Vergi və başqa məcburi öhdəliklər

53- Qısamüddətli kreditor borcu

54- Digər qısamüddətli öhdəliklər

Aşağıda, şirkət balanslarındakı ən çox yayılan cari öhdəliklərin siyahısı və nümunələrini göstərək:

- Bir şirkətin cari öhdəliyi ümumiyyətlə bir il müddətində ödənməsi zəruri sayılan qısamüddətli maliyyə öhdəliklərindən təşkil olunmuşdur;

- Cari öhdəliklər balans üzrə qeyd edilir və bir şirkətdə əməliyyat fəaliyyətindən əldə edilən gəlirdən ödənilir;

Cari öhdəliklər üzrə kreditor borcu, qısamüddətli borc, hesablanan xərc və ödənilməli dividəntlər daxil olmaqdadır (Куреп М.И. 2002: с.159).

Cari öhdəliklər analitik, mühasib və investorların tərəfindən bir şirkətin qısamüddət maliyyə öhdəliklərini nə dərəcə yerinə yetirməsini ölçmək məqsədilə istifadə edilir. Ümumiyyətlə, bir şirkətin qısamüddətli öhdəliyini ödəmək məqsədilə qısa zamanda lazımı qədər gəlir və pulu qazanması lazımdır. Nəticə etibarilə, əksər maliyyə nisbəti hesablamaları üzrə bir şirkətin onları nə qədər yaxud da nə qədər ödəməsini təyin etmək məqsədilə cari borclardan istifadə etməkdədir.

Aşağıda tez-tez görülmüş qısamüddətli öhdəliklərin siyahısı verilmişdir.

Qısamüddətli kreditor borcları - Kreditor borcları bir şirkətin kreditor və təchizatçılarının qarşısında qısamüddətli borc öhdəlikləridir. Qısamüddətli borclar altında balans üzrə görünür. Hesab borcları, daha ödənməmiş fakturalar üzrə təchizatçılar yaxud da satıcılara çatacaq ümumi həcmi təmsil edir. Tipik şəkildə, satıcılar müştərinin ödəməsi məqsədilə 15, 30 yaxud da 45 gün şərtləri təqdim edir, yəni istehlakçı tədarükü alır, ancaq sonrakı bir tarixdə verə bilər. Həmin fakturalar kreditor borclarına qeyd edilir və satıcıdan qısamüddətli borc olaraq çıxış edir. Şirkət bir faktura ödəmək üçün vaxt verməklə şirkət tədarükün satışından gəlir qaza və nağd ehtiyaclarını xeyli təsirli formada idarə edə bilər.

İdeal şəkildə, tədarükçülər daha az müddətdə istəyirlər ki, gecikmədən əvvəl ödəniş edilsin - nağd ehtiyaclarına kömək etsin. Təchizatçılar şirkətlərə zamanında yaxud da erkən ödəmək məqsədli endirim təqdim edəcək qədər gedəcəklər.

Əksinə, şirkətlər borc öhdəliklərinə nağd pullarını artırmağın bir yolu olaraq istifadə edə bilər. Şirkətlər, qısamüddətli dövr üzrə nağd pul axınını artırmaq məqsədilə tədarükçülərinə borcları üzrə şərtləri yaxud da vaxtı uzatmağa çalışa bilər.

Sosial sığorta və sığorta üzrə öhdəliklər Azərbaycan Respublikası qanunvericiliyi əsasında müəyyən olunmuş icbari sosial sığorta haqlarının uçotunu əks etdirir. Sosial sığorta haqları “Sosial sığorta barədə” Azərbaycan Respublikası Qanununa müvafiq olaraq hesablanır. Başqa məcburi ödənişlərin üzrə öhdəliklər, bu

alt hissədə yuxarıda göstərilməyən digər məcburi ödənişlər üçün öhdəlikləri əhatə edir.

Cədvəl 3: Qısa müddətli öhdəliklərin siyahısı.

QISAMÜDDƏTLİ ÖHDƏLİKLƏR			
5			
	50		Qısamüddətli faiz xərcləri yarada bilən öhdəliklər
		501	Qısamüddətli bank krediti
		501-1	Bank overdraft
		502	İşçilərə qısamüddətli bank kreditləri
		503	Qısamüddətli konvertasiya edilən istiqrazlar
		504	Qısamüddətli borc
		505	Geri alınmış məhdud tədavül müddəti imtiyazlı səhmlər(qısamüddətli)
		506	Törəmə (asılı) müəssisələr üçün qısamüddətli faiz xərclərini yaradan öhdəliklər
		507	Digər qısamüddətli faiz məsrəfləri yaratmış öhdəliklər
	51		Qısamüddətli qiymətləndirilən öhdəliklər
		511	İşdən azad olma ilə əlaqəli qısamüddətli müavinət və öhdəliklər
		512	Qısamüddətli zəmanət öhdəyi
		513	Qısamüddətli hüquqi öhdəliyi
		514	Mənfəət daxilində iştirak planı, müavinət planları
		515	Digər qısamüddətli qiymətləndirilən öhdəliklər
		515-1	Sığorta müqavilələri üzrə qısamüddətli olan öhdəliklər
	52		Vergi və başqa məcburi ödənişlər əsaslı öhdəliklər
		521	Vergi öhdəliyi
		522	Sosial sığorta ilə təminat üzrə öhdəliklər
		523	Başqa məcburi ödənişlər üzrə öhdəliklər
	53		Qısamüddət kreditör borcları
		531	Malsatanlara və podratçılara qısamüddət kreditör borcları
		532	Törəmə(asılı) müəssisələr üçün qısamüddətli kreditör borcları
		533	Əmək ödənişi üzrə işçi heyətlərinə olan borclar
		534	Dividendlər ödənilməsi üzrə təsisçilər üçün kreditör borcları
		535	İcarə üzrə qısamüddət kreditör borcları
		536	Tikinti müqavilələri əsaslı qısamüddətli kreditör borcları
		537	Faizlər əsaslı qısamüddətli kreditör borcları
		538	Başqa qısamüddətli kreditör borcları
	54		Digər qısamüddətli öhdəliklər
		541	Qısamüddətli pensiya öhdəliyi
		542	Gələcəkdəki hesabat dövrü gəlirləri
		543	Alınan qısamüddətli avanslar
		544	Qısamüddətli məqsədli maliyyələşmə və daxilolmalar
		545	Sair qısamüddətli öhdəliklər

Mənbə: Mühəsibat uçotu hesablər planı və onun tətbiq edilməsinə dair Təlimat, 2007

“Vergilər və başqa məcburi ödənişlər” vergilərin və məcburi ödənişlərin, o cümlədən dövlət rüsumlarının müəssisənin cari fəaliyyətində uçotu üçün nəzərdə tutulub və aşağıdakı hesablar qruplarından ibarətdir (Mühasibat uçotu hesablar planı və onun tətbiq edilməsinə dair Təlimat, 2007):

- vergi borcları
- Sosial sığorta və sığorta borcları
- Digər məcburi ödənişlər üçün borclar.

Vergi borcları hesabı müəssisənin vergi borclarını əks etdirir. Vergilər Azərbaycan Respublikası “Vergi Məcəlləsinə” müvafiq olaraq müəyyən olunmuş vergilərdir. Vergi, dövlət və bələdiyyələrin fəaliyyətini maliyyələşdirmək üçün vergi ödəyicilərinin vəsaitlərini özgəninkiləşdirmə şəklində dövlət və yerli büdcələr üzrə köçürülmüş məcburi fərdi əvəzsiz ödəniş sayılır. Vergi ödəyicisi və aşağıdakı vergitutma elementləri müəyyən edildikdə vergi müəyyən edilmiş sayılır (Mühasibat uçotu hesablar planı və onun tətbiq edilməsinə dair Təlimat, 2007):

- Vergi dövrü
- Vergitutma obyektləri
- Vergi bazaları
- Vergi dərəcələri
- Vergini ödəmə qaydası və son tarix
- Vergilərin hesablanması qaydası

Qısamüddətli öhdəlik - əsasən növbəti il müddətində borc ödənişlərinin məbləği hesab edilir. Uzunmüddətli borca nəzərən qısamüddətli borc miqdarı bir şirkətdə maliyyə sağlamlığını təhlil edən zaman vacibdir. Misal üçün, deyək ki, eyni sənayedəki iki şirkət eyni həcmdə ümumi borca malik ola bilər.

Bununla yanaşı, bir şirkətin borcu adətən qısamüddətli borcdusa, öhdəliklərini yerinə yetirmək məqsədilə lazımı qədər gəlir qazanmadəqda, nağd pul axını məsələsi yarana bilər. Sonrakı il ərzində nağd pul sıx olması gözlənilirsə, şirkət dividend ödənişin əldən verə bilər yaxud da heç olmasa dividendini

artırmır. Dividendlər şirkətlərdən səhmdarları üçün səhmlərinə yatırım etdiklərinə görə bir mükafat kimi nağd ödənişlərdir.

Ticari sənəd eyni zamanda də bir şirkət tərəfindən verilən qısamüddətli öhdəlik aləti sayılır. Borc təminatlıdır və ümumilikdə borclar kimi qısamüddətli yaxud da cari borcların maliyyələşdirilməsi, həmçinin ehtiyatlar alınması üçün istifadə edilir.

Qısa müddətli öhdəliklərin faiz xərcləri yaratmış öhdəliklər yarımölməsinə təchizatçılar və banklarla hesablaşmaq üçün istifadə oluna bilən qısamüddətli veksellər də daxildir. Ödəniş üçün bir veksəl, borc və faiz məbləğini ödəmək məcburiyyətidir ki, bu da ümumiyyətlə rəsmi sənədlə təsdiqlənir - müəyyən bir ödəmə müddətini və miqdarını göstərən bir kredit müqaviləsidir. Faiz, krediti müəyyən müddətə istifadə etmək üçün ödənişdir. Faiz borcunun məbləği müəyyən edilir (Блейк Д., Аман О. 2014: с.67):

$\text{Borcun əsas məbləği} = \text{Faiz dərəcəsi} \times \text{Kredit müddəti}$

Məsələn, 01.11.2020. Müəssisə “XXX Company” illik 12% -lə altı ay müddətinə 20.000 manat borc götürdü. Borc məbləğinə görə həm faizli, həm də faizsiz bir faktura çəkilə bilər. Birinci halda, borc məbləği fakturanın nominal dəyərinə bərabərdir. Faizlər ayrıca göstərilir və ödəmə tarixində əsas borc ilə birlikdə ödənilir. Borc faizləri $20.000 \times 0.12 \times 6/12 = 1200$ manatdır.

Mühasibat uçotunda bir kredit alışı aşağıdakı kimi əks olunacaq:

01.11.2020

“NAĞD PUL” DEBET HESABI	20.000
“ÖDƏNİŞ ÜÇÜN HESABLAR” HESABININ KREDITİ	20.000

Faiz, hesablama prinsipinə görə, kredit vəsaitlərinin istifadə olunduğu dövr xərcidir. Bu səbəbdən 31.12.2020 ilə bitən il üzrə maliyyə hesabatları hazırlanarkən, hesabat ilinin iki ayı üçün hesablanmış faizlər mühasibat və hesabatda əks olunmalıdır: $20,000 \times 0,12 \times 2/12 = 400$ man.

31 dekabr 2020

“Faiz xərcləri” hesabının debeti	400
“Faizlər ödəniləcək” hesabının krediti	400

Faktura ödənildikdən sonra mühasibat qeydləri tərtib ediləcəkdir

30 / 04 / 2020

Ödəniş üçün hesabın debeti	20.000
“Faiz ödəniləcək” hesabının debeti	400
Hesabın debeti “Ödəniş xərcləri	
faiz “	800 (1200-400)
“Nağd pul” hesabının krediti	21200

Faizsiz bir veksəl istifadə edildikdə, faizlər ayrıca göstərilmir, fakturanın nominal dəyərində daxil edilir. Beləliklə, yuxarıdakı nümunədə faizsiz bir faktura yazılmışdısa, nominal dəyəri 21.200 man (yəni əsas məbləğ ilə faiz) olacaq və mühasibat qeydləri aşağıdakı formada olmalıdır:

01.11.2020 - Kreditin alındığı tarix:	
“Nağd pul” debet hesabı	2000
“Vəsait” hesabının debeti	1200
“Ödəniş üçün hesablar” hesabının krediti	21200
12/31 / 2020 - Maliyyə hesabatlarının hazırlanma tarixi:	
“Faiz xərcləri” hesabının debeti	400
“Vekseldə endirim” kredit hesabı	400
30.04.2020 - vekselin geri qaytarılma tarixi:	
1) fakturanın əsas dəyəri barədə	
Ödəniş üçün hesabın debeti	21200
“Nağd pul” hesabının krediti	21200
2) bir faktura üzrə faiz məbləğinə görə	
“Faiz xərcləri” hesabının debeti	800
“Vekseldə endirim” kredit hesabı	800

Ödənilməli vərəqələrin uzun və ya qısamüddətli borclarından asılı olmayaraq eyni qaydada uçota alınır.

Qısamüddətli kreditor borcları yarım bölməsinin ən çox istifadə edilən hesab qruplarından biri də dividendlərin ödənilməsi ilə əlaqəli təsisçilərə kreditor

borclarıdır. Ödəniləcək dividendlər şirkətin elan edilmiş, lakin hələ ödənməmiş dividendlərə görə borcudur. Dividendlər yığılmış xalis gəlirin bölüşdürülməsidir. onların ödənişi direktorlar şurasının qərarı əsasında gerçəkləşdirilir və xüsusi sənədlərdə qeyd olunur. İdarə Heyəti bölüşdürülməmiş qazancın məbləğinə dair hansısa bir qərar qəbul edə bilməsi mümkündür: krediti ödəmək, inkişaf etdirmək və ya dividend ödəmək üçün bütöv və ya qismən istifadə edilir. Buna görə, dividend borcları, direktorlar şurası onları ödəmək niyyətini elan etməyincə mövcud deyildir. Dividendlər nağd, nağdsız yaxud da əlavə olaraq verilmiş səhmlər şəklində ödənilə bilər. Ümumiyyətlə, elan edilmiş dividendlər şirkətin qısamüddətli öhdəlikləri olduğu elan tarixi ilə ödəmə tarixi arasında bir müddət keçir.

Alınan avanslar, inventar və ya xidmətlərin yaxınlaşan çatdırılması hesabına pul alındıqda yaranır. Belə bir vəziyyətdə pul qəbulu gəlirin tanınmasını üstələyir. Beləliklə, hesabat dövrünün sonunda xidmət etmək və ya gələcəkdə inventar göndərmək üçün cari bir öhdəlik vardır.

2.3. Öhdəliklərin uçotunun metodikasının təkmilləşdirilməsi istiqamətləri

Bazar şəraitində müəssisələrin müvəffəqiyyətli fəaliyyəti üçün zəruri şərt keçmiş əməliyyatlardan və ya hadisələrdən yaranan öhdəliklərin optimallaşdırılmasıdır. Öhdəlik, balans hesabatının tərkib hissələrindən biridir və müəssisələrin əməliyyat, investisiya və maliyyə fəaliyyətlərini maliyyələşdirmək üçün maliyyə mənbələrinin formalaşması kimi hesab olunur. Gələcəkdə öhdəlik müəyyən aktivlərin və ya xidmətlərin kreditrlərə verilməsi yolu ilə həll olunmalıdır. Beləliklə, öhdəliklər kreditrlərin müəssisənin aktivləri ilə bağlı tələbləridir.

Öhdəliklər, bir maliyyə institutu, təchizatçılar, müəssisə işçiləri yaxud da üçüncü şəxslərin tərəfindən müəssisəyə verilən xarici maliyyə mənbələrini təmsil edir.

Mühasibat və maliyyə hesabatları üzrə borclar bir neçə meyara görə təsnif edilir.

İqtisadi məzmununa görə bunlar seçilir:

- Maliyyə öhdəlikləri;
- Ticarət öhdəlikləri;
- Hesablanmış öhdəliklər (Хохочева Н.Н. 2012: с.143).

Ödəmə tarixindən asılı olaraq öhdəliklər iki qrupa ayrılır:

- Ödəmə vaxtı bir ildən artıq olan uzunmüddətli borclar;
- Ödəmə vaxtı bir ildən artıq olmayan qısamüddətli borclar.

Mövcud öhdəliklər müxtəlif yollarla ödənilə bilər:

- Vəsaitin ödənilməsi;
- Digər aktivlərin köçürülməsi;
- Xidmətlərin göstərilməsi;
- Bir öhdəliyin başqası ilə əvəz edilməsi;
- Öhdəliklərin kapitala köçürülməsi;
- Kreditorun hüquqlarından imtina etməsi yaxud itirməsi (Кутеп М.И. 1997: с.106).

Öhdəliklərin meydana çıxması gələcəkdə mənbələrin xaric olması demək olduğundan bu öhdəliyin vaxtı müəssisənin maliyyə vəziyyətinin düzgün qiymətləndirilməsi üçün vacibdir.

Mühasibat uçotunda borclar yalnız borc olduqda əks edilir. Ümumiyyətlə, borclar mal və xidmətlərdən istifadə hüququ əldə olunduqdan sonra yaranır. Öhdəliklər aşağıdakı hallarda borc hesab olunur:

- indiki zamanda baş verir və iqtisadi həyatdakı keçmiş faktların bir nəticəsidir (alış, şirkətin məsuliyyət daşdığı zərərlərə səbəb olan mallar və s.);
- o müəssisənin iqtisadi əlaqələrini qorumaq üçün və ya iqtisadi fəaliyyətlərin normal həyata keçirilməsinə uyğun olaraq gələcək ödənişlərə ehtiyac ilə əlaqəli;
- o müəyyən bir son tarixə sahibdir (lakin konkret tarix məlum olmaya bilər).

Cədvəl 4: Öhdəliklərin təsnifatı

Öhdəliklər	məbləği müəyyənləşdirmə prosedurundan asılı olaraq	Faktiki
	yetkinlikdən asılı olaraq	şərti
		qısamüddətli (cari)
		uzun müddətli

Mənbə: Шеремет А.Д., Сайфулин Р.С. 2018: 412 стр.

Həqiqi öhdəliklər bir müqavilə, alınan bir faktura əsasında yaranır, onlara borc məbləği bilinir. Əksinə, şərti öhdəliklər üçün dəqiq məbləğ müəyyən bir tarixə kimi müəyyən edilə bilməz. Bu vergi borcları, məzuniyyətlər və s.

Bazar iqtisadiyyatı mühitində, bazar şərtləri daim dəyişdikdə, öz mənbələri hesabına dövriyyə aktivlərinin (hətta bəzən dövriyyəsiz olanların) formalaşması - pay gəlirlərinin nizamnamə kapitalı, bölüşdürülməyən əmtəə və kapital ehtiyatları qeyri-kafi olur. Bu əsasda təşkilatlar müəyyən hüquqi, həmçinin fiziki şəxslər qarşısında təşkilatın öhdəliklərini təşkil edən toxumlu (cəlb edilmiş) mənbələrdən istifadə edirlər. Vəsaitlə cəlb olunan bank krediti, kreditor kimi fəaliyyət göstərən digər təşkilatlardan alınan borclar, təchizatçılara və podratçılara borc kimi borclar, büdcəyə və büdcədən kənar təşkilatlara müvafiq çıxılmalar üçün, eləcə də fiziki şəxslərə - əsasən personalın borclarıdır.

Geniş mənada bir borc, əmlakın bəzi təşkilatlardan və ya şəxslərdən sonrakı pul qaytarılması şərtləri ilə digərlərinə müvəqqəti istifadəyə görə faiz ödənilməsi ilə pul yaxud da natura şəklində verildiyi zaman meydana çıxan iqtisadi əlaqələr sistemidir. köçürülmüş əmlak. Bank kreditləri və ticarət kreditləri var. Bank krediti, bir bank tərəfindən təşkilatlara və şəxslərə müəyyən bir müddətə və müəyyən məqsədlər üçün, geri qaytarılma şərti ilə və ümumiyyətlə faiz ödənişi ilə verilən pul vəsaitidir.

Bir müəssisənin bank qurumları və başqa kredit təşkilatları ilə kredit münasibətləri tərəflərin qarşılıqlı öhdəliklərini və məsuliyyətlərini müəyyənləşdirən kredit müqavilələrinə əsaslanır. Mülki Məcəlləyə müvafiq olaraq, kredit müqaviləsinə əsasən bank borcalana müqavilədə nəzərdə tutulan miqdarda və şərtlərlə vəsait (kredit) verməyi və borcalan aldığı məbləği geriyə qaytarmağı və bunun üçün faiz ödəməni öhdəsinə götürür (Бакаева А.С. 2014: с.167).

Kredit ödəmə, geri ödəmə, aktualıq və hədəf dəyəri prinsiplərinə əsasən təqdim olunur. Ödəniş, borcun istifadəsi üçün faizlərin ödənilməsi, geri qaytarılması və təcili olması ilə müəyyənləşdirilir ki, kredit müəyyən bir müddətə verilir və bundan sonra təşkilatlar alınan kredit məbləğini qaytarmaq məcburiyyətində qalırlar.

Hədəf dəyəri, istifadəsi lazım olan xüsusi məqsədlər üçün verilmişdir. Buna əsasən, kredit üçün müraciət edərkən bank, müəssisənin bir iş planının kreditləşdirilməsini tələb edir. Kredit müqaviləsində alınan borc məbləği, bankın vaxtında vermə borcu, geri qaytarılma müddəti və qaydası, kreditin faiz dərəcəsi, şirkətin kredit dəyərlərini girov qoymaq və faiz ödəmək kimi vəzifələri göstərilir.

Kreditləşmə obyektlərinə görə kredit əməliyyatları aşağıdakılara bölünür:

- dövriyyə fondlarının formalaşması üçün mənbələrin istiqamətini təmin edən əməliyyatlar;
- uzunmüddətli aktivlərin formalaşması üçün mənbələrin istiqamətini təmin edən əməliyyatlar;
- mövsümi əməliyyatlar.

Təminat müddətindən asılı olaraq bunlar ayrılır: qısamüddətli, uzunmüddətli, təxirə salınmış, uzunmüddətli, vaxtı keçmiş. Təminatın xarakteri təminatlı və təminatsız borcları ayırır.

Məqsədli təbiətə görə - xüsusi əməliyyatlar və fəaliyyətlərin maliyyələşdirilməsi üçün kreditləridir.

Bir ilə qədər verilmiş və aktivlərin formalaşmasına yönəldilmiş kreditlər qısamüddətlidir.

Kredit müqaviləsinə əsasən, kredit verən bank borcalana müqavilədə nəzərdə tutulan miqdarda və şərtlərlə vəsait təmin etməni öhdəsinə götürür və borcalan aldığı məbləği geri qaytarmağı, həmçinin ona faiz ödəməyi öhdəsinə götürür.

Kredit almaq məqsədilə bir təşkilat, məsuliyyət forması, kapitalın formalaşdırılması üsulu ilə təşkilatın adını göstərən müvafiq banka müraciət ilə müraciət edir; iCal ünvanı; cari hesab açan bankın adı; təsisçilərin adları; nizamnamə kapitalının ölçüsü; pullu daxil olmaqla; əsas fəaliyyət; təşkilatın kimin tərəfindən və nə zaman qeydiyyatda alındığı, öz əmlakının balans dəyəri; kreditin məqsədi və ölçüsü; kredit almaq üçün arzuolunan şərtlər; bank sənədlərini imzalama hüququ olan uzunmüddətli şəxslərin imza nümunələri. Eyni zamanda, dövlət tərəfindən təsdiq olunmuş nizamnamə, balans və digər sənədlər banka təqdim edilir (Rzayev Q.R. 2014: s.137).

Bank, təşkilatın kredit qabiliyyətini və ödəmə qabiliyyətini yoxlayır, hüquq qabiliyyətini, krediti və faizləri vaxtında qaytarmaq qabiliyyətini qiymətləndirir. Bank bir kredit əməliyyatının gəlirliliyini təyin etdikdə, kreditin növü, miqdarı və müddəti, faiz və komissiya xərclərinin hesablanması, borcun təminatı və borc köçürmə formasının göstərildiyi bir kredit müqaviləsi bağlanır.

Ehtiyatların formalaşdırılması və ya torpaq obyektlərinin, binaların, avadanlıqların alınması üçün tədarükçülərə borc olaraq alınan öhdəlik, onların cari hesabı birbaşa tərtib edilə bilər:

431- Malsatanlar və podratçılara uzunmüddətli kreditor borcu

531- Malsatanlar və podratçılara qısamüddətli kreditor borcu.

538- Başqa qısamüddətli kreditor borcları

Təşkilat büdcəyə borcunu ödəmək məqsədi ilə bir kredit verilə bilər:

42- Təxirə salınan vergi öhdəlikləri

52- Vergi və başqa məcburi öhdəliklər (Sadıqov Ə. 2015: s.109).

Törəmə müəssisələr tərəfindən göndərilən borcun qaytarılması hesabına öhdəlik əldə edilə bilər:

407- Törəmə (asılı) müəssisələrlə uzunmüddətli faiz xərcləri yaratmış öhdəliklər

432- Törəmə (asılı) müəssisələr üçün uzunmüddətli kreditor borcları

506- Törəmə (asılı) müəssisələrlə qısamüddətli faiz xərcləri yaratmış öhdəliklər

532- Törəmə (asılı) müəssisələr üçün qısamüddətli kreditor borcları

Eyni şəkildə, digər borcları ödəmək üçün borcun rəhbərliyi altında müvafiq hesablardan çıxılır.

Müəssisələr aşağıdakı məqsədlər üçün qısamüddətli borc alırlar:

- inventar əşyalarının alınması;
- öz dövriyyə kapitalının olmamasının doldurulması;
- əmək haqqı üçün işçilərə borcun qaytarılması və s.

Alınan kreditlərin sintetik uçotu aparılır. Alınan fərqi ayırmaq üçün milli, həmçinin xarici valyutada olan “qısamüddətli bank kreditləri”.

Analitik mühasibat kredit növləri üzrə, onları təmin edən banklar tərəfindən fərdi kreditlər üzrə aparılır.

Kredit əsasən təşkilatda mühasibat uçotu ilə tərtib olunmuş hesablaşma hesabına manatla yaxud da xarici valyutada nağd qaydada alınır.

43- Uzunmüddətli kreditor borcu

401- Uzunmüddətli bank krediti

402- İşçilərə uzunmüddətli bank kreditləri

434- Faiz üzrə uzunmüddətli kreditor borcu

435- Başqa uzunmüddətli kreditor borcları

53- Qısamüddətli kreditor borcu

501- Qısamüddətli bank krediti

502- İşçilərə qısamüddətli bank kreditləri

537- Faizlər əsaslı qısamüddətli kreditor borcları

538- Sair qısamüddətli kreditor borcları

Kredit müqaviləsinin şərtlərinə müvafiq olaraq, kredit faizlərini ödəmək üçün aşağıdakı variantlar aylıq bir dəfə, borc qaytarılması zamanı gerçəkləşdirilə bilər.

Kreditlər və ödənişlər üzrə hesablanan faiz məbləği borcun məqsədindən asılı olmaqla mühasibat uçotu sənədlərində əks olunur. Uzunmüddətli aktivlərin əldə olunması ilə əlaqəli kreditlər istisna olmaqla, banklardan alınan kreditlər üzrə faizlərin ödənilməsinə görə xərclər, görülən işlərin və göstərilən xidmətlərin dəyəri daxil olmaqla istehsal xərclərinə daxil olunur.

Təşkilatın alınan dövriyyə və dövriyyədən kənar varlıqlar, habelə görülən işlər və göstərilmiş xidmətlər üçün təchizatçılar və podratçılar qarşısında öhdəlikləri ola bilər. Təchizatçılar və podratçılar xammal və digər inventar əşyaları tədarük edən, eyni zamanda müxtəlif növ xidmətlər göstərən və müxtəlif işlər görən təşkilatlardır.

Təchizatçılara və podratçılara olan öhdəliklər, inventar əşyalarının alıcıya göndərilməsindən və bu anda, eləcə də yerinə yetirilmiş iş və göstərilən xidmətlərdən sonra yarandıqları üçün tətbiq olunduqları üçün qanuni öhdəliklərə aiddir. Buna görə bu öhdəlik qanuni öhdəliklər üçün xarakterik olan sənaye hadisələri ilə əlaqədardır. Bundan əlavə, bu yaranan öhdəlik, sonradan bu

öhdəliklərə xas olan aktivin gələcək köçürülməsini, təchizatçı hesab-fakturasının ödənilməsini də əhatə etməkdədir. Həmin öhdəlik, alıcının gələcək faydalarını itirsə də məcburi yerinə yetirilməsinə məruz qalması ilə xarakterizə olunur.

Beləliklə, tədarükçülər qarşısında öhdəlik təşkilatı onun qarşısındakı öhdəliyinin icrası üçün müəyyənləşdirir, bundan alıcı satın alınan mallar, çatdırılma vaxtı və çeşidi hesabına alıcı ilə müqavilə bağlayarkən diqqətli olmalıdır. Təchizatçı və podratçılar ilə hesablaşmalar, inventar əşyaları göndərildikdən, işlərini tamamladıqdan və ya xidmətlər göstərdikdən sonra həyata keçirilir.

Vergi öhdəliklərinə qanuni öhdəliklər də daxildir. Bunlar təşkilatın büdcəyə vergi ödəmələri borcunun formalaşması nəticəsində ortaya çıxır. Təşkilatlar büdcəyə əmtəə vergisi, ƏDV, aksiz vergisi, torpaq vergisi və s.

Gəlir vergisi mahiyyət etibarilə iqtisadi məkandan, əmək ehtiyatlarından, sənaye, sosial və digər infrastrukturdan istifadə üçün dövlətə ödənişdir və istehsalın inkişafına olan marağını artırmaq üçün dövlət tərəfindən bir müəssisəyə maliyyə təsirinin bir vasitədir.

Vergi Məcəlləsinin X hissəsində, gəlir əldə edilməməsi ilə əlaqəli bütün xərclərin, habelə qanuni məcburi ödənişlərin gəlirdən çıxıldığı müəssisələrin mənfəət vergisi ilə bağlı müddəaları əks etdirir.

Nağd pul metodunu tətbiq edən müəssisələr kassaya və ya hesabat dövrünün xərclərinin çıxıldığı cari hesaba gəlirlərin faktiki daxilolmasını gəlir əldə edildiyi an hesab edir. Vergi ödəyicisi hesablama gəlir və xərc metodundan istifadə edərək mühasibat uçotu aparır. gəlir və çəkilən xərclərin həqiqi alındığı andan, gəlir qazanmaq hüququ əldə edilərkən və ya xərclər çıxdıqda öhdəliklər yarandıqda, müvafiq olaraq gəlir və xərcləri nəzərə almalıdır (Sadıqov Ə. 2015: s.125).

Müəssisələr və fiziki şəxslər, torpaq mülkiyyətçilərinin və ya istifadəçilərinin təsərrüfat fəaliyyətinin nəticələrindən asılı olmadan hər il torpaq sahəsi üçün sabit bir ödəniş şəklində hesablanan torpaq vergisini də ödəyirlər.

Beləliklə, öhdəliklər maya prinsipinə uyğun olaraq nominalda qiymətləndirilir. Tipik olaraq, gözlənilən ödənişin cari endirimli təxmini ilə ölçülür. Qısamüddətli borclar üçün endirim dəyəri əhəmiyyətsizdir və borclar

gələcəkdə ödəniləcək məbləğdə nominal dəyəri ilə ifadə edilə bilər. Uzunmüddətli borclar üçün endirimin məbləği ümumiyyətlə vacibdir. Bu səbəbdən müqavilə üzrə faiz ödənişləri və uzunmüddətli borc geri ödəmələri endirilməlidir.

Öhdəliklər mülki hüquq normaları ilə tənzimlənən ən geniş yayılmış sosial münasibətlər növüdür. Öhdəliklər - bir şəxsin (borclu) başqa bir şəxsin (kreditorun) lehinə müəyyən bir hərəkət etməyi öhdəsinə götürdüyü hüquqi münasibət, məsələn: əmlak köçürmək, iş görmə, pul ödəmək və s. bir sıra bir hərəkət, həmçinin kreditor borcludan öhdəliklərini yerinə yetirməsini tələb etmək hüququna sahibdir (Цуркану В., Бажерян Е. 2003: с.134).

Beləliklə, öhdəliklər uçotunun layiqincə yerinə yetirilməsi tələbi onların mahiyyəti ilə bağlıdır və qanunda aşağıdakı şəkildə formalaşmışdır: öhdəliklər, öhdəlik şərtlərinə və qanunun, başqa hüquqi aktların tələblərinə müvafiq olaraq və olmadıqda düzgün şəkildə yerinə yetirilməlidir. Belə şərtlər və tələblərin - iş adətlərinə və ya digər adətən qoyulmuş tələblərə uyğun olaraq, icra müddəti və öhdəliklərin icrası metodu qanunla yaxud da müqavilə ilə müəyyən olunur. Mövcud qanunvericiliyə görə, öhdəliklərin yerinə yetirilməsin təmin etmək üsullarına aşağıdakılar daxildir: cərimə; girov; depozit; zamin; bank zəmanəti; borclunun əmlakının saxlanmasıdır.

III FƏSİL. İSTEHSAL MÜƏSSİSƏLƏRİNDƏ ÖHDƏLİKLƏRİN AUDİTİ METODİKASININ TƏDQIQI VƏ TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ MƏSƏLƏLƏRİ

3.1. Öhdəliklərin auditi: yoxlama, nəzarət və təhlili metodları

Auditin idarəetmə sistemindəki özünəməxsus mövqeyi bundan ibarətdir ki, iqtisadi idarəetmənin başlıca elementlərindən biri olaraq praktiki idarəetmədə bilavasitə iştirak edir. Auditin digər idarəetmə elementlərindən fərqli cəhəti, onun digər idarəetmə elementlərinə təsiri bilavasitə şəkildə mümkündür.

Audit idarəetmə funksiyasının əksər hissəsi nəzarət və audit fəaliyyətinə açıq ola bilər. Beləliklə, analitik bazar iqtisadi münasibətləri və sərbəst iqtisadi şəraitdə müstəqil bir ekspert və auditor olmasına baxmayaraq, əks-əlaqənin təzahürü iqtisadi prosesləri izləməklə idarəetmənin əsas prinsiplərindən biri olaraq çıxış edir və bütün idarəetmə tədbirlərinin effektivliyini xarakterizə etməkdədir.

Bazar iqtisadiyyatı üzrə keçid digər mülkiyyət formalarının geniş inkişaf etməsi, rəqabət prinsipi əsaslı fəaliyyət göstərən hansısa bir müəssisənin dinamik inkişaf prosesi maliyyə mənbələrinin səfərbər olunmasını və səmərəli istifadəsini tələb edir. Beləliklə, məhsulların istehsalını beynəlxalq standartlara uyğun təşkil etmək üçün müəssisənin xüsusi yaxud da xarici maliyyə mənbələrini texnoloji bazanın yenilənməsinə (modernləşdirilməsinə) yönəltmək önəmlidir. Digər yandan, müəssisələr və təşkilatların mövcud iqtisadi fəaliyyətində qısamüddətli dövriyyə vəsaitlərinin çatışmazlığı ilə bu kəsiri müvəqqəti olaraq bağlamağa, istehsalın koordinasiyasını təmin etmək məqsədilə bir kredit təşkilatının müvəqqəti maliyyə mənbələrini cəlb etməyə ehtiyac var. Nəticədə, müəssisələr və təşkilatlarda genişmiqyaslı istehsalı təmin etmək yaxud da müvəqqəti dövriyyə vəsaitlərinin çatışmazlığı səbəbindən yaranan maliyyə gərginliyini aradan qaldırmaq üçün kredit təşkilatlarının və ya özəl bankların imkanlarından istifadə etmək vacibdir. Daha doğrusu, borc müəssisənin maliyyə fəaliyyətindəki müvəqqəti çətinlikləri ortadan götürmək üçün istifadə oluna bilər. Kreditlər həm məqsəd, həm də əsas fondların yenilənməsi, əldə olunması, təkrar qurulması və ya müvəqqəti dövriyyə kapitalının

doldurulması üçün uzun və ya qısamüddətli ola bilər. Bank kreditləri verilməsi qanunla tənzimlənir. Bank əməliyyatları iqtisadi və maliyyə əməliyyatlarında vacibdir. Buna görə kredit və digər borcların yoxlanılması tədqiqat mövzusu olmalıdır. Kredit əməliyyatlarının auditindən əvvəl bir sıra vacib vəzifələr var. Beləliklə, alınan kreditlər və digər borclarla bağlı müəssisə və təşkilatlarda yoxlamalar və yoxlamalar aparılarkən onların təyinatı, məqsədi, müddəti və düzgün istifadəsi nəzərə alınmalıdır. Əlverişli şərtlər altında kredit müddətinin optimallığını qiymətləndirmək lazımdır. Borc alarkən tərəflərin bağladığı müqavilələr və öhdəliklər tətbiq olunan qanunlar və qaydalara müvafiq olaraq nəzərdən keçirilməlidir və təsdiqlənməlidir. Bir qayda olaraq, auditor kreditlərin qaytarılmasına və həmin əməliyyatlar üzrə uyğun faiz dərəcələrinin qəbul olunmuş standartlara və borcun müddətinə uyğunluğuna diqqət yetirməlidir. Yoxlamanın məqsədlərindən biri isə müəssisələr və təşkilatların tərəfindən kredit təşkilatlarından götürmüş olduqları kreditlərin təyinatları üzrə istifadə olunması və nəticədə əldə oluna bilən yaxud da olmaya biləcək faydaların qiymətləndirilməsidir. Uzun illərin təcrübəsindən məlum olur ki, kredit əməliyyatları üzrə baş verən bir sıra pozuntular bu və ya başqa formada vəsait mənimsənilməsinə şərait yaradır. Təcrübədə qanun pozuntusu nəticəsində mənimsənilmiş pullar bəzən mühasibat şöbəsi tərəfindən qarşılır. Buna görə, müəssisə və təşkilatlardakı kredit əməliyyatları yoxlanarkən auditor nağd kreditlərin uçotunun düzgün aparıldığını və onların qaytarılmasını, borclar, cərimələr və digər maliyyə sanksiyaları üzrə ödənilmiş faizlərin dəqiq qeydlərinin verilməsini diqqətlə yoxlamalı və qiymətləndirməlidir.

Beləliklə maliyyə hesabatlarının auditinin əsas məqsədi hələ də göstəricilərinin bütün vacib cəhətlərdən etibarlılığını təsdiqləməkdir. Bu halda yoxlamanın məqsədi aşağıdakı tapşırıqlarla əlavə edilə bilər:

- Mühasibat prosedurunun Azərbaycan Respublikasının müvafiq qanunvericilik aktları və normativ sənədlərin tələblərinə uyğunluğunun yoxlanılması;

- Yoxlanılan qurumun fəaliyyətini davam etdirmə və hesabat dövründən sonrakı ən az 12 ay ərzində öhdəliklərini yerinə yetirmə qabiliyyətinə təsir edə biləcək amillərin öyrənilməsi;

- Məcmu (ümumi) audit riskini məqbul dərəcədə aşağı salmaq;

- Yoxlama zamanı müəyyən edilmiş səhvlərin və səhvlərin əhəmiyyətinin müəyyənləşdirilməsi;

- Auditor rəyini təsdiqləyən audit sübutlarının sənədləşdirilməsi;

- Audit fəaliyyətləri standartlarının digər tələblərinə, o cümlədən yoxlamanın planlaşdırılması, nəticələrinin qiymətləndirilməsi və auditor rəyinin (hesabatının) icrası (Гетьман В.Г. 2002: с.156).

Audit qarşıya qoyulmuş məqsəd və vəzifələrinin həlli, bütün maraqlı istifadəçilərə, yoxlanılmış mühasibat (maliyyə) hesabatlarında (və ya bir hissəsində) təqdim olunan maliyyə məlumatlarını işin daha da inkişaf etdirilməsinə dair məlumatlı idarəetmə qərarları qəbul etməyə imkan verir.

Hər hansı digər elm kimi, auditin də öz predmeti və metodu, obyektləri var. Onları müasir bir təfsirdə müəyyənləşdirmək üçün həm audit qanunvericiliyindəki dəyişiklikləri, həm də xüsusi ədəbiyyatı öyrənmək lazımdır.

Audit fəaliyyəti haqqında qanunvericilikdə mühasibat (maliyyə) hesabatlarının auditinin predmeti olaraq aşağıdakılar təqdim olunur:

- Təşkilatın mühasibat qanunvericiliyi ilə nəzərdə tutulan mühasibat (maliyyə) hesabatları;

- Tərkibinə oxşar, digər dövlət qanunlarda nəzərdə tutulan yaxud da başqa normativ hüquqi aktlarla uyğun olaraq verilmiş hesabatlar (məsələn, konsolidasiya edilmiş maliyyə hesabatları);

- Təşkilatın mühasibat (maliyyə) və ya oxşar hesabatlarının bir hissəsi;

- İstənilən digər maliyyə məlumatları (perspektiv maliyyə məlumatları, vergi hesabatları, daxili hesabatlar və s.).

İkincisi, audit xidmətinin yalnız mühasibat (maliyyə) və oxşar hesabatların yoxlanılması yox, eyni zamanda digər maliyyə məlumatlarının yoxlanılması kimi vəzifələri də var. Bu məlumatların etibarlılığı barədə audit təşkilatının (sərbəst

auditor) rəyini özündə cəmləşdirən rəsmi sənəd auditor rəyidir. Buna görə, audit standartlarının tələblərinə müvafiq olaraq aparılmış hər hansı bir araşdırma belə bir fəaliyyətdir. Şübhəsiz ki, auditin planlaşdırılması və aparılması qarşıya qoyulmuş vəzifələrdən, audit obyektlərinin seçilməsindən və müvafiq audit prosedurlarından asılıdır.

Yoxlamanın məqsədi alınan kreditlər və borclar üçün hesablamaların düzgünlüyünü və onların şirkətin hesabatlarında əks olunmasını müəyyən etməkdir.

Bu sahədə mövcud qanunvericilik və normativ hüquqi aktlar, eyni zamanda Milli Məclis qanun və qaydaları, Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin fərmanları və sərəncamları, Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabinetinin qərarı, sərəncamları, İqtisadiyyat Nazirliyinin normativ sənədləri, Azərbaycan Respublikasının Maliyyə Nazirliyinin, Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankının təlimatları və məktubları, kredit təşkilatı olan müxtəlif banklar və maliyyə institutlarının normativ hüquqi sənədlər, yəni müddəaları və əsasnamələri kredit əməliyyatının normativ hüquqi bazasına daxil edilir. Vurğulamaq lazımdır ki, bazar iqtisadiyyatı üzrə keçidlə bağlı olaraq müəssisələr və təşkilatların düzgün koordinasiyalı işi, müasir texnologiyaların əldə olunması üçün Azərbaycanda kredit ehtiyatlarının səfərbər edilməsi üçün kifayət qədər tənzimləmə bazası mövcuddur. Bu tənzimləmə bazası məzmunu və məqsədi baxımından 4 qrupa ayrıla bilər:

- kredit şərtlərini tənzimləyə bilən normativ hüquqi aktlar;
- kredit faizlərinin hesablanması və tətbiq edilməsini tənzimləyə bilən normativ hüquqi aktlar;
- verilən kreditlərin uçotunun təşkil edilməsini tənzimləyə bilən normativ hüquqi aktlar;
- kredit ödəməsini tənzimləyən qaydalar.

Xatırladaq ki, Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin tərəfindən 21-i oktyabr 1994-cü ildə qəbul edilmiş “Valyuta tənzimlənməsi haqqında” Qanun, 27-i noyabr 2001-ci ildə və 30-u aprel 2002-ci il tarixlərində bu qanuna dəyişikliklər olunmuşdur. Müəssisələr və təşkilatların müvəqqəti maliyyə çətinliyini aradan qaldırmaq üçün və ya uyğun kredit şərtlərini tənzimləyə bilən normativ hüquqi aktlar

uzunmüddətli inkişaf məqsədli əlavə maliyyə mənbələri cəlb etmək Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankının tərəfindən müxtəlif dövrlərdə hazırlanan aşağıdakı qaydalarla tənzimlənir:

- 10-u dekabr 2003-cü ildə təsdiq olunmuş “Bank kapitalı və onun adekvat olmasının hesablanması haqqında”;
- 22-i iyul 2000-ci ildə “Kredit əməliyyatları əsaslı faiz hesablanmasının dayandırılması barədə”;
- 17-i iyun 2003-cü ildə “Aktivlərin təsnifləşdirilməsi, həmçinin mümkün zərərin ödənilməsi məqsədli ehtiyatların yaradılması barədə”;
- 3-ü aprel 2001-ci ildə “Banklarda kreditlər verilməsinin daxili prosedur və uçotu barədə” Əsasnamə;
- 29-u dekabr 2001-ci ildə “Banklara aid olan şəxslərlə əməliyyatların aparılması barədə” qərarla təsdiqlənmiş qaydalar.

Azərbaycan Respublikası MB respublikada fəaliyyət göstərməkdə olan müəssisələr və təşkilatlar üçün bu yaxud da başqa formadakı kreditlər üzrə uyğun faiz dərəcələrinin tətbiq edilməsini tənzimləyən müxtəlif qaydalar belə daxil olmaqla müəyyən normativ sənədlər hazırlamışdır. Bu qaydalara aşağıdakılar daxildir:

- 19-u sentyabr 2002-ci ildə “Kredit əməliyyatları üzrə faiz hesablanmasının dayandırılması haqqında”;
- Hesablama metoduna görə Azərbaycan Respublikası bank sistemində mühasibat qaydaları.

Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankı müəssisələr və təşkilatların tərəfindən alınan kreditlərin uçotunu və onların qaytarılması qaydalarını tənzimləyən bir sıra qaydalar hazırlamış və təsdiq etmişdir:

Müəssisələr və təşkilatların tərəfindən götürülmüş kreditlərin qaytarılması da bu sahədəki ən önəmli əməliyyatlardan biri hesab olunur. Bəzi hallarda kredit və kreditlərin qaytarılmasında ziddiyyətli proseslər mövcuddur. Bəzi hallarda, bu suallar məhkəməyə qədər gedir. Kreditlər və kreditlərin qaytarılması zamanı tərəflər arasındakı mübahisələrin yerində həll edilməsi imkanı Azərbaycan

Respublikasının Mərkəzi Bankının tərəfindən hazırlanan müəyyən qaydalar əsasında gerçəkləşdirilə bilər. Həmin qaydalara aşağıdakılar daxildir:

- 16-ı avqust 2002-ci ildə bankların əsas vəsaitlər (əmlak) ilə əməliyyatlarının tənzimlənməsi haqqında Əsasnamə;
- Aktivlərin təsnifatı və mümkün zərərlər üçün ehtiyatların yaradılması barədə 17-i iyun 2003-cü ildəki müdiriyyət.

Yuxarıda göstərilən normativ hüquqi aktlara əlavə olaraq müəssisələr və təşkilatlar tərəfindən müxtəlif məqsədlər üçün alınan kreditlər üzrə əməliyyatlar bu müəssisələr tərəfindən hazırlanmış mühasibat siyasətinə uyğun olaraq aparılır, eyni zamanda əməliyyatların mühasibat uçotu üzrə düzgün əks edilməsi. qeydlər. planı və tətbiqi “Azərbaycan Respublikasının Maliyyə Nazirliyinin 18-i aprel 2006-cı il tarixi 1-38 nömrəli əmrinə əsasən tənzimlənir.

İqtisadi subyektlərin fəaliyyətinin təftişini təşkil etmək üçün etibarlı, konkret və obyektiv məlumatlara sahib olmaq vacibdir. Kredit əməliyyatları ilə bağlı audit məlumatlarının mənbələri fərqli olmasına baxmayaraq, məzmununa əsasən iki istiqamətdə qruplaşdırıla bilər:

1. Borc vermə əməliyyatlarını tənzimləyən qanunvericilik normativ hüquqi aktları. Bu qanuni qaydalar kreditlərin və alınan digər əməliyyatların qanuniliyi barədə məlumat verir.
2. Alınan kreditlərin məqsədləri və təyinatı üzrə istifadəsi, geri qaytarılması, borc faizləri, hesablanmış cərimələr barədə mühasibat məlumatları.

Yuxarıda göstərilən mənbələrdən əlavə, digər mənbələrdən kreditlər haqqında əlavə məlumat əldə etmək mümkündür. Daha doğrusu, müəssisələr və təşkilatların tərəfindən müəyyən məqsədlər üçün aldığı qısamüddətli və uzunmüddətli kreditlər barədə ilkin etibarlı məlumat borc verən bankla borc alan müəssisə arasında bağlanan ümumi kredit müqaviləsindən əldə edilə bilər. Həmin kredit müqaviləsində tərəflərin götürdükləri öhdəliklər barədə dəqiq məlumat, borcun məqsədi və istiqaməti barədə ətraflı məlumat vardır. Kredit şərtləri, borc şərtləri, kreditə tətbiq edilən faiz dərəcələri barəsində daha ətraflı məlumat belə kredit müqaviləsindən əldə oluna bilər. Buna görə, müəssisə (təşkilat) yoxlamaları apararkən auditor kredit

almaq üçün bağlanan ümumi kredit müqaviləsini diqqətlə öyrənməlidir. Çünki müəssisələr tərəfindən alınan kreditlər üzrə əməliyyatların aşağıdakı prosedur mərhələləri həmin müqavilənin şərtlərinə müvafiq olaraq qurulur; Kredit müqaviləsinə baxarkən auditor kreditin mövcudluğu, qanun və qaydalara uyğunluq, faiz dərəcələrinin uyğunluğu, ödəmə tarixlərinə uyğunluq və s. Daxil olaraq bir sıra əsas məsələlərə diqqət yetirməlidir. Buna görə auditor ümumi kredit müqaviləsinin müvafiq bölmələrini mövcud qanunvericiliyin, Azərbaycan Respublikasının borc verməyə dair normativ hüquqi aktlarının tələblərinə uyğunlaşdırmalıdır.

Daha doğrusu, ümumi kredit müqaviləsinin müxtəlif vaxtlarda verilmiş kreditlərin verilməsi, qeydiyyatı, qaytarılması, kredit faizləri və digər məsələlərlə əlaqəli Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı İdarə Heyətinin qərarlarına uyğunluğunu qiymətləndirmək lazımdır. məsələlər. Məlumat mənbələri Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankının həmin sahədəki qaydaları ola bilər. Kreditlərin müəssisələr tərəfindən istifadəsi, bu fondların vaxtında hərəkəti, kreditlərin faktiki qaytarılması barədə məlumatlar analitik və sintetik mühasibat uçotunun müvafiq məlumatlarından əldə edilə bilər. Müəssisələrin fəaliyyətinin maliyyələşdirilməsi zamanı qısamüddətli maliyyə çətinliyi ilə əlaqədar alınan kreditlər, müəssisələrin hesablar planına təlimatların tələblərinə uyğun olaraq 501 nömrəli “Qısamüddətli bank kreditləri” balans hesabında əks olunur. Bu təlimata əsasən, uzunmüddətli kapital yatırımları, istehsalın təkrar təşkili (müasirləşdirilməsi) üçün yerli banklardan və ya xarici kredit təşkilatlarından alınan kreditlər, 401 nömrəli “Uzunmüddətli bank krediti” balans hesabının debeti və kredit məlumatı ola bilər. Ümumiyyətlə, müəssisələr və təşkilatlar tərəfindən alınan kreditlər və borclar haqqında yekun məlumatlar müəssisə hesabatlarının əsas forması sayılan balansda əks olunur. Buna görə auditor kredit əməliyyatlarını yoxlayan zaman balans hesabatına ayrıca diqqət yetirməlidir.

3.2. Öhdəliklərin auditi metodikası və onun təkmilləşdirilməsi problemləri

Bazar iqtisadiyyatının inkişafı bütün mülkiyyət formalarının fəaliyyəti üçün geniş zəmin açmışdır. Bu çərçivədə dövlətin və onun icra orqanlarının qeyri-dövlət müəssisələrinin fəaliyyətinə müdaxilə və inzibati nəzarəti əhəmiyyətli dərəcədə məhduddur. Bununla birlikdə, dövlət mülkiyyəti formasından asılı olmadan bütün təsərrüfatlarda qanunvericilik və qanunvericilikdən irəli gələn tələb və normaların yerinə yetirilməsində, habelə iqtisadi fəaliyyətdə cinayət maliyyə əməliyyatlarının vaxtında aşkarlanmasında maraqlıdır. Bu vəziyyətdə, dövlət əhəmiyyətli olan bu məsələlərin praktik həlli ancaq audit fəaliyyəti ilə mümkündür.

Audit prosesi çoxşaxəlidir. Audit bütün sahələrdə yoxlamalar aparır və bunlardan biri də şirkətin öhdəliklərinin yerinə yetirilməsini yoxlamaqdır.

Hal-hazırda auditin əsas məqsədi müəssisələrdə uçotun düzgünlüyünü və tamlığını, mühasibat və maliyyə hesabatının tərtib edilməsi qaydalarını, həmçinin sərbəst vəsaitlərin təyinatı üzrə səmərəli istifadəsini müstəqil şəkildə yoxlamaqdır. Bu halda, səlahiyyətli dövlət orqanlarının qərarına uyğun olaraq aparılmış yoxlamanın nəticələrinin əks olunduğu auditorun rəyi prosessual qanunvericiliyə uyğun olaraq təyin olunmuş ekspert rəyinə bərabər olaraq qəbul olunur. Bu cür bir vəziyyətdə, yoxlama maliyyə və mühasibat uçotunun sənədlərindəki xüsusi müddəalara əsaslanaraq təşkilatının vacib elementi olan analitik prosedurların gerçəkləşdirilməsini əhatə edir.

Gördüyünüz kimi, bu gün yoxlamalar müştərinin mühasibat və hesabatlarının mövcud qanun və qaydalara uyğunluğunu və düzgünlüyünü yoxlayan analitik prosedurlara yönəlib. Təcrübədə bu məqsədlə aparılan analitik prosedurlar maliyyə və mühasibat üzrə verilənlərin yoxlanılmasının fərqli növlərini və aspektlərini əhatə edir. Beləliklə, müasir şəraitdə analitik prosedurlara müəyyən bir vaxt ərzində mühasibat uçotu sənədlərinin, “şübhəli” məbləğlərin hesablarının, habelə istehsal ehtiyatlarla əlaqəli hesabların (201, 207) yoxlanılması və istifadə olunmamış ehtiyatların axtarılması daxildir. Yoxlamada istifadə olunan analitik prosedurlar əsas iqtisadi parametrlərin təhlil olunmasını, mühasibat məlumatlarının həqiqi məlumatlarla və auditor tərəfindən hesablanmış məbləğlərlə müqayisəsini əhatə

edir. Gördüyünüz kimi, ən vacib idarəetmə funksiyalarından biri olan auditdə auditora audit prosesində kömək etmək və təşkilatın maliyyə, həmçinin iqtisadi fəaliyyətini hərtərəfli təhlil etmək üçün analitik prosedurlardan istifadə olunur. Bundan əlavə, bütün proses boyu analitik prosedurların istifadəsi audit keyfiyyətinin yaxşılaşdırılmasına və sərf olunan vaxtın azaldılmasına birbaşa müsbət təsir edir.

Qeyd edək ki, müasir iqtisadi münasibətlər kontekstində auditdə istifadə edilən analitik prosedurlara iki mövqedən yanaşmaq olar. Birinci vəziyyətdə, auditor maliyyə və mühasibat hesabatlarının düzgünlüyünü və obyektivliyini sübut etmək üçün müəyyən parametrlər müəyyənləşdirir. İkinci vəziyyətdə, analitik prosedurlar auditin ayrı-ayrı mərhələlərində tətbiq olunan zəruri audit prosedurları kimi qəbul edilir. Fikrimizcə, auditdə analitik prosedurların tətbiqi zərurəti mühasibat uçotu üzrə əks edilən göstəricilərin, habelə mühasibat, həmçinin maliyyə hesabatlarında doğruluğunun və düzgünlüyünün yoxlanılması və yoxlanılması üçün seçilməsi ilə izah oluna bilər. Aydın məsələdir ki, yoxlama zamanı aşkar olunmuş bütün çatışmazlıqlar barədə faktlar toplanması analitik prosedurlardan istifadə edərək gerçəkləşdirilir. Bununla yanaşı, yoxlamaların məhdud müddəti və bir müştəri ilə müqavilə əsasında yerinə yetirilmiş iş və xidmətlərin dəyəri ilə bağlı ilkin razılaşma effektiv audit prosedurlarının seçilməsində problem yaradır. Bu vəziyyətdə, bu prosedurları, faktiki nəzarət, audit və yoxlama metodlarını və digər analitik prosedurları ayırmaq üçün obyektiv ehtiyac yaranır.

Vurğulamaq lazımdır ki, audit prosesinin müxtəlif mərhələlərində auditorlar məlumat səviyyəsi və tədqiqat obyektinin xüsusiyyətinə əsasən yuxarıdakı prosedurlardan birini seçirlər. Lakin praktikada auditor bir faktı təsdiqləmək üçün bir neçə qanunsuz audit prosedurundan istifadə edir, həmçinin onların tətbiq olunması “ümumidən fərdi audit prinsipi” nə əsaslanır. Bundan əlavə, maliyyə və mühasibat hesabatlarının yoxlanması, səhvlərin müəyyənləşdirilməsi və ölçülməsi auditin aparılmasında tətbiq edilən analitik prosedurların nəticəsidir. Bəzi hallarda, audit prosedurları analitik prosedurlardan istifadə edərək əvvəlcədən qurulmuş faktların təsdiqlənməsinə yönəlib. Bu vəziyyətdə, audit prosesində istifadə olunan analitik proseduraların tətbiq edilmə qaydaları fərqli olması mümkündür. Qeyd

etmək lazımdır ki, audit zamanı analitik prosedurlara ehtiyac və tətbiqetmə Amerika Sertifikatlı Mühasiblər İnstitutunun nümayəndələri tərəfindən 1988-ci il yaradılmış 56 nömrəli Audit Standartı (SAS No 56) ilə tənzimlənir. Fikrimizcə, bu standart və tətbiqi qaydaları ölkənin audit praktikasında uğurla istifadə oluna bilər. Xarici praktikanın mənimsənilməsi və audit standartlarının işlənilib hazırlanması zamanı iştirak edən mütəxəssislərin araşdırmaları bunu audit prosesində analitik prosedurların tətbiqi üçün ilkin şərtidir. Beynəlxalq praktikada geniş istifadə olunan SASN56 audit standartına əsasən analitik prosedurlara maliyyə, həmçinin qeyri-maliyyə verilənləri arasında ehtimal edilən əlaqələrin mənimsənilməsi və auditorun müəyyənləşdirdiyi məbləğin müqayisə olunması əsasında maliyyə məlumatlarının qiymətləndirilməsi daxildir. Vurğulamaq lazımdır ki, bəzi konkret audit problemlərinin həlli prosesində istifadə edilən analitik prosedurlar lazımi miqdarda sübut və fakt təmin etməkdədir. Ancaq bir çox hallarda analitik prosedurların tətbiqinə əlavə olaraq xüsusi audit nəticələrini təsdiqləyən faktlar əldə etmək üçün əlavə məlumatlara ehtiyac duyulur. Bu məlumatların öyrənilməsi mühasibat sistemi vasitəsilə əks olunan məlumatların tamlığı, etibarlılığı və qanuniliyi barədə auditor rəyini təsdiqləyir. Bu cür bir mühitdə analitik prosedurların nəticələrinə inam ölkəmizin qanunvericiliyinin tələblərinə riayət olunması, audit və digər audit xidmətlərinin keyfiyyəti, aşkar edilmiş bütün çatışmazlıqlar barədə müştərinin rəhbərliyini məlumatlandırmaq, mühasibat və hesabat vermək kimi amillərdən asılıdır. Bundan əlavə, beynəlxalq audit standartları çərçivəsində analitik prosedurların nəticələrinə inamın dərəcəsinin aşağıda göstərilən amillərdən asılı olduğu vurğulanır: 1) maddələr; 2) yoxlamalarda istifadə olunan analitik prosedurların tətbiqi üçün bir alqoritmin olması; 3) analitik prosedurların tətbiqindən alınmış nəticələrinin düzgünlüyü.

Nəzəriyyədə və praktikada bir çox auditorlar analitik prosedurlar nəticəsində əldə edilən məlumatların kifayət qədər əsaslandırılmamış və real olduğunu bildirirlər. Bu səbəbdən, auditorlar yoxlama prosesi zamanı yenidən hesablama, nəzərdən keçirilmə, təsdiqləmə və sənədləşdirmə kimi prosedurlara diqqət yetirirlər və onların fikrincə, nəticədə məqbul məlumatlar əldə edilir. Bəzi hallarda, mühasibat

və hesabatdakı çatışmazlıqlar barədə faktlar əldə etmək üçün auditin müxtəlif audit prosedurlarını həyata keçirməsi çox vaxt aparır. Fikrimizcə, çatışmazlıqlar və uyğunsuzluqlar barədə obyektiv məlumat mühasibat, həmçinin maliyyə hesabatlarını ətraflı öyrənməklə əldə edilə bilər. J. Robertson-un “Audit” kitabı Amerika İctimai Sertifikatlı Mühasibləri İnstitutu tərəfindən aparılan bir araşdırma nümunə olaraq göstərilir. Auditorlar fikrincə, audit zamanı istifadə edilən analitik prosedurlar səhvlərin 27,1% -ni müəyyənləşdirməyə və 18,5% -ni proqnozlaşdırmağa kömək edir. Ümumiyyətlə, “qeyri-dəqiq” prosedurlar 45,6% səhvi müəyyən etməkdə köməklik göstərə bilər. Tipik olaraq, bu prosedurlar yoxlamaların ilkin mərhələsi üzrə həyata keçirilir. Audit zamanı sonrakı prosedurların uğurla həyata keçirilməsi auditin ilkin mərhələsi üzrə tətbiq edilən analitik prosedurların nəticələrindən asılıdır. Buna nümunə olaraq auditin ilkin mərhələsində həyata keçirilmiş nəzərdən keçirmə proseduru göstərmək mümkündür. Məlumdur ki, bu prosedur analitik prosedurların icrası zamanı aşkar edilə bilən səhvlərin aşkarlanmasına zəmanət vermir. Bundan əlavə, sözün dar mənasında analitik prosedurlar, ilkin sənədlər, sintetik və analitik mühasibat uçotu kitablarına əsaslanan ətraflı prosedurlardan daha az xərc tələb edir. Ancaq praktikada bəzi prosedurlarda “dəqiq” məlumat verən çatışmazlıqlar və çatışmazlıqlar var. Buna misal olaraq, həyata keçirilmiş auditin mürəkkəbliyi səviyyəsi ilə auditorların bacarıq səviyyəsi arasındakı uyğunsuzluğu, həmçinin mənbə sənədləri, mühasibat uçotu sənədləri və maliyyə hesabatları ilə audit üçün verilən məlumatlar arasındakı uyğunsuzluğu göstərmək olar.

Analitik prosedurların auditin müxtəlif mərhələlərində istifadə olunduğu məlumdur (planlaşdırma; yoxlamalar aparmaq; audit hesabatı hazırlamaq). Lakin analitik prosedurların məzmunu auditin mərhələlərindən asılı olmaqla dəyişə bilər. Audit Standartları Tənzimlənməsi SAS 56 Analitik Prosedurlarında (AU Bölmə 329) bildirir ki, yoxlamaları planlaşdırarkən analitik prosedurların istifadəsi əsas şərtlərdən biridir. Bu səbəbdən də, audit apararkən auditor müştərinin iqtisadi fəaliyyəti, analitik və sintetik hesablardakı qalıqlardakı dəyişikliklərə, təsərrüfat subyektləri üzrə tipik olmayan əlaqələr və ticarət əlaqələrinə ayrıca diqqət edir.

Bunlardan əlavə, faktiki məlumatları keçən ilki məlumat və həmin il üçün iş planı ilə müqayisə etmək auditor üçün əlverişli və əlverişsiz meylləri, standartdan kənarlaşmaları və maliyyə, həmçinin investisiya fəaliyyətinin mahiyyətini müəyyənləşdirməyi asanlaşdırma bilər. Bu baxımdan, müştərinin və iqtisadiyyatın eyni sektorunda fəaliyyət göstərməkdə olan bənzər firmaların maliyyə və investisiya fəaliyyətlərinin nəticələrini müqayisə etmək planlaşdırma mərhələsində zəruri bir analitik prosedurdur.

Məlumdur ki, bazar iqtisadiyyatı şəraitində təşkil edilmiş auditin planlaşdırılması mərhələsində aparılan analitik prosedurların əsas vəzifəsi maliyyə və mühasibat hesabatlarının həqiqi səviyyədən fərqli olan hissələrini müəyyənləşdirməkdir. Bildiyimiz kimi, analitik prosedurlardan istifadə edərək müştərinin istehsal, həmçinin ticarət fəaliyyətinin xüsusiyyətlərini müəyyən etmək və maliyyə məlumatlarının formalaşmasında problemlərin, eləcə də audit riskinin səviyyəsini müəyyənləşdirmək mümkündür. Bundan əlavə, planlaşdırma mərhələsində aparılan analitik prosedurlar müştərinin istehsal və ticarət fəaliyyəti xüsusiyyətlərini anlamağa, potensial risk səviyyəsini müəyyənləşdirməyə, sübut əldə etmək məqsədilə istifadə ediləcək digər audit prosedurlarının mahiyyətini, müddətini və dərinliyini müəyyənləşdirməyə imkan verir.

Bilirik ki, müştərinin iqtisadi fəaliyyəti ilə tanışlıq, təsərrüfat subyektlərində audit müqaviləsi bağlayarkən auditor işində vacib bir mərhələ kimi qəbul edilir. Bu kontekstdə mühasibat, həmçinin maliyyə hesabatlarının qısa maliyyə qiymətləndirməsi auditorun işinin əsas sahəsidir və audit prosesində doğru və optimal qərarı seçmək üçün bir siqnaldır. Audit bu mərhələdə analitik prosedurların tətbiqi, müştərinin fəaliyyəti barədə auditoru sisteməlik şəkildə məlumatlandırmaq onun hərəkətlərinə inam yaradır və auditin düzgün planlaşdırılmasına köməklik göstərir. Audit prosedurlarını planlaşdırarkən auditorlar iki önəmli vəzifədən birini seçməlidirlər:

- 1) yalnız analitik prosedurlardan istifadə etmək bacarığı;
- 2) maliyyə sənədlərinin başqa mühasibat reyestrləri ilə birlikdə yoxlanması.

Bu səbəbdən, bazar münasibətləri kontekstində nəzərdə tutulan məqsədə

çatmağa yönəlmiş mövcud prosedurların gözlənilən təsiri barədə auditor rəyi əsasında müəyyən bir qərar qəbul edilir.

Praktika göstərir ki, planlaşdırma mərhələsi üzrə analitik prosedurların istifadəsi məlumat səhvləri ola biləcək analitik və sintetik hesabları müəyyənləşdirmək məqsədi daşıyır. Birinci analitik xülasə zamanı bu cür hesabların müəyyənləşdirilməsi mühasibat və maliyyə hesabatlarındakı göstəricilərin səhv olması demək deyil. Auditorun bu hesablardakı məlumatları yalnız yoxlamanı planlaşdırarkən istifadə etdiyi məlumdur. Bundan əlavə, auditor təhlil, təhlil və analiz prosesini asanlaşdırmaq üçün digər analitik prosedurlardan istifadə etməyə qərar verməsi mümkündür. Bu zaman, audit prosesində istifadə edilən analitik prosedurlar, ticarət əməliyyatları və müəyyən olunmuş çatışmazlıqlar haqqında əsaslı faktların əldə olunmasını, habelə mühasibat prinsiplərindəki dəyişikliklər barədə məlumatların açıqlanmasını təmin edir.

Gördüyünüz kimi, bazar mühitində mühüm idarəetmə funksiyalarından biri olan audit prosesi üzrə istifadə edilən analitik prosedurlar müsbət və mənfi sapmaları öyrənmək üçün hazırlanmış önəmli yoxlama formalarından biri olaraq xarakterizə edilir. Bundan başqa, sahibkarlıq subyektlərinin auditində qarşılıqlı münasibətlərin öyrənilməsi məqsədilə istifadə edilən analitik prosedurlar səhvlərin mütləq sayının hesablanmasına və qiymətləndirilməsi üçün imkan verir. Bizcə, bu inandırıcı şəkildə edilə bilmədikdə, auditor buraxılmışların səbəbi və ciddiliyini nəzərə almaqla alternativ yoxlama üsullarından istifadə edir. Həmin vəziyyətdə analitik prosedurlar birbaşa audit sübutu mənbəyi olaraq da istifadə oluna bilər. Bu halda auditor aşağıdakı amillər məcmuəsinə ayrıca diqqət edir:

- 1) analitik prosedurların obyektivliyi və nəticələrinə inam səviyyələri;
- 2) təsərrüfat subyektinin istehsal və ticarət fəaliyyətlərinin xarakteri və məlumatların yayılması imkanı;
- 3) maliyyə, həmçinin qeyri-maliyyə məlumatlarının əldə edilməsi perspektivləri;
- 4) alınan məlumatların etibarlılığı, reallığı və etibarlılığı;
- 5) məlumatın keyfiyyəti;

- 6) alınan məlumat mənbələri;
- 7) daxil olan məlumatların müqayisəli olması.

Qeyd etmək gərəkdir ki, analitik prosedurların yoxlamaların son mərhələsində istifadəsinin əhəmiyyəti, audit təşkilatının planlaşdırma mərhələsində və birbaşa yoxlamaların aparılması prosesində istifadə edilən analitik prosedurların effektivliyi ilə bağlıdır. Fikrimizcə, auditin son mərhələsində aparılan maliyyə hesabatlarının ümumilikdə təhlili yeni faktlar aşkar etmir, əksinə ancaq başqa mənbələrdən əldə olunan məlumatları təsdiqləyir. Gördüyünüz kimi, sahibkarlıq subyektlərinin auditində analitik prosedurlar bir müəssisənin iqtisadi və maliyyə fəaliyyəti prosesindəki çatışmazlıqları və çatışmazlıqları müəyyənləşdirə bilmir. Təcrübədə analitik prosedurlar həyata keçirilərkən gözlənilməz nəticələr əldə olunduqda, auditorun aşağıda göstərilən məsələləri həll etməsi məsləhətdir:

- 1) asılılığın “qanuniliyini” yoxlamaq;
- 2) audit prosesində istifadə edilən analiz prosedurlarının doğruluğunun yenidən yoxlanılması;
- 3) gözlənilməyən nəticələr və göstəricilər əsasında formalaşan alternativ fikirlərin qanuniliyinin nəzərdən keçirilməsi;
- 4) Tədbirin mahiyyətini aydınlaşdırmaq üçün alternativ audit variantlarının hazırlanması.

Analitik prosedurların tətbiqi nəticəsində təşkilatın həqiqi vəziyyətinin gözləniləndən xeyli fərqləndiyi müəyyən olunarsa, auditor aşağıdakıları nəzərə almalıdır:

- 1) əlavə məlumat əldə etmə imkanı;
  - 2) analiz prosedurları nəticəsində kəmiyyət göstəricilərinin ciddikləri;
  - 3) neqativ nəticələrin auditorun rəyinin formalaşmasına təsir imkanları.
- Beləliklə, nəzəri tədqiqatlar göstərir ki, analitik prosedurların effektivliyi müştərinin təqdim etdiyi maliyyə, həmçinin qeyri-maliyyə məlumatlarının keyfiyyətindən asılıdır. Fəaliyyəti müxtəlif əməliyyatlar və geniş çeşidli mal (iş və xidmət) istehsalı ilə xarakterizə olunan firmalarda kifayət qədər çətin olan bir məlumat keyfiyyəti idarəetmə sistemi olmadan effektiv nəzarəti gerçəkləşdirmək mümkün deyil. Belə

bir informasiya sistemi idarəetməsi üçün zəruri sayılan və xarici auditor tərəfindən analitik prosedurları yerinə yetirmək məqsədilə istifadə edilən bir məlumat bazası yaradır.

Bütün bunlardan məlum olur ki, auditor, audit zamanı analitik audit prosedurlarını balanslı və səriştəli formada istifadə edərsə, xeyli dəqiq audit nəticələrini əldə edə bilər.

3.3. Audit zamanı meydana çıxan problem xarakterli məsələlərin qiymətləndirilməsi

Azərbaycan iqtisadiyyatının müasir iqtisadi münasibətlərə uyğun inkişafı, yeni iqtisadi və idarəetmə sistemlərinin əmələ gəlməsi, ayrı-ayrı təşkilati-hüquqi formalı müəssisələrin formalaşması, milli iqtisadiyyat üzrə beynəlxalq iqtisadi birliyə inteqrasiyasının yeni sivil idarəetmə formasının formalaşmasını zəruri etmişdir. Müasir iqtisadiyyatın inkişafı infrastruktur olmadan mümkün deyil. Xüsusilə, maddi və qeyri-maddi sənayenin inkişafında zəruri bir amil olan infrastruktur sahələri var. Bazar iqtisadiyyatı mühitində bu cür vacib infrastruktur sahələrindən biri olaraq təsirsiz bir neytral maliyyə nəzarəti forması sayılan audit xüsusi diqqətə layiqdir. Ölkədə bir audit sisteminin formalaşması iqtisadiyyatın, iqtisadi fəaliyyətin maliyyə şəffaflığını təmin edir, iqtisadi və maliyyə məlumatları haqqında düzgün və etibarlı rəy formalaşdırır.

Müvafiq emitentlərin, kreditorların, dövlət qurumlarının və başqa maraqlı tərəflərin təsisçiləri, səhmdarları, qiymətli kağız sahibləri, müəssisələrin maliyyə vəziyyəti, maliyyə sabitliyi və ödəmə qabiliyyəti barədə cari və gələcək dövrlər üçün dəqiq, obyektiv məlumat, məlumat, əsaslandırılmış nəticələr əldə etməkdə maraqlıdırlar. Bu cür şərtlər dövlət nəzarəti alternativini olan struktur bazar infrastrukturunun vacib və ayrılmaz elementlərindən biri olan auditin inkişaf etməsinə güclü təkan verir. Bazarda münasibətlərin inkişafı ilə audit xidmətinin növləri və həcmi çoxalır, bu da iqtisadiyyatın inkişafına müsbət təsir edə bilər.

Audit inkişaf etmiş, mədəni bir maliyyə nəzarət formasıdır, ortaya çıxmaqda olan iqtisadi prosesləri, mədəni bir maliyyə nəzarət formasını göstərir, yeni

formalaşmış iqtisadi prosesləri və münasibətləri haqsız tendensiyalardan və təsirlərdən mühafizə edir, bazar daxilində müəssisələrin formalaşmasına, maliyyə və iqtisadi sistemin formalaşmasına şərait yaratmaqdadır. Eyni zamanda, audit dövlətin və cəmiyyətin mənafeyinə xidmət edir, iqtisadi sahədəki qanun pozuntularının qarşısını alır, iqtisadi və hüquqi şüurun daha yüksək səviyyəsini təşkil edir.

Ölkədəki bu iqtisadi nəzarət sistem formalaşmasını ancaq beynəlxalq aləm üzrə inkişaf etmiş bir audit sisteminin tam bir nəticəsi kimi qəbul etmək səhv olardı. Azərbaycanın inkişafının əvvəlki dövründə iqtisadi və maliyyə nəzarəti sistemi mövcud idi, lakin bu nəzarət funksiyası birbaşa sosial və sosialist quruluşa uyğun hərəkət edirdi. Müvafiq ciddi nəzarət sisteminin özü ictimai mülkiyyətin qorunmasına yönəldilsə də, həmin nəzarət sistemi iqtisadi və estetik proseslərə, israfçılığa, ictimai əmlakın və vəsaitlərin mənimlənməsinə ciddi mane olmur. Belə bir nəzarət sistemi dövlət, dövlət və sektoral maliyyə və iqtisadi nəzarət sistemi kimi formalaşmışdır. Lakin mülkiyyət münasibətlərinə yanaşma bazar münasibətləri kontekstində dəyişdikdə, yeni formasiya onsuz da bazar iqtisadiyyatı tələblərinə cavab verən xeyli effektiv maliyyə və iqtisadi nəzarət sistemi tələb edir. Qeyd etmək xüsusilə vacibdir ki, həmin dövrdə peşəkar, həmçinin səriştəli, nəzəri və praktiki olaraq yüksək ixtisaslı mütəxəssislər artıq Azərbaycanda gələcəkdəki audit sistemi üzrə ilkin insan potensialını formalaşdırırlar.

Azərbaycanda audit və yoxlamanın inkişafı 1990-cı illərin ortaları başlamışdır. Bu sahədə hüquqi və qanunvericilik bazasının yaradılması, ölkədəki auditə tənzimləyən ən yüksək yoxlama qurumu olan Azərbaycan Respublikası Hesablama Palatasının mövcud olduğu dövrə təsadüf edir.

Ölkəmizdə audit sisteminin təşkil edilməsi və tənzimlənməsini təmin etmək məqsədilə lazımi qanunvericilik sənədləri qəbul edilmiş, tənzimləmə sənədləri və milli audit standartları hazırlanıb və təsdiq olunubdur. Uyğun proses indi də davam edir və sistemin müasir inkişafı üçün prosedurlar gerçəkləşdirilir. Ancaq, hansısa bir yeni fəaliyyət sahəsində olduğu kimi, auditin nəzəri və praktik inkişafı məsələləri daima aktualdır. Ölkə iqtisadiyyatının strateji hədəfləri və vəzifələri, müasirlik baxımından bazar infrastruktur sistemində auditin rolunun və yerinin

müəyyənləşdirilməsini tələb edir. Xüsusilə, iqtisadi münasibətlərin tənzimlənməsi sahəsində audit fəaliyyətinin təşkil formasının inkişaf etdirilməsi, iqtisadi idarəetmə funksiyası üzrə təsirin öyrənilməsi, bu sahədəki nəzəri və praktik problemlərin öyrənilməsi elmi tədqiqatları ön plana çəkir. iqtisadiyyat sahəsində. bu zona.

Azərbaycanda auditin təşkili, mövcud vəziyyətinin təhlili məsələləri sistemin inkişafındakı mövcud problemlərin öyrənilməsi nöqteyi-nəzərdən xüsusi önəm kəsb edir. Audit sahəsində həyata keçirilən tədqiqatlar sistemin elmi və praktik inkişafı, audit məlumat bazasının formalaşması baxımından beynəlxalq tələblərə uyğunluğu üçün xeyli vacibdir.

Bazar əlaqələri dövrü iqtisadi həyatda spesifikliyi ilə xarakterizə olunur. İqtisadi proseslər və qanunvericilik bazasının tez-tez təkmilləşdirilməsi, ölkə iqtisadiyyatının dünya iqtisadiyyatına inteqrasiyası əksər problemlər yaradır. Audit sistemini yan keçməyən bu amildir və bazar iqtisadiyyatı mühitində audit bir çox inkişaf problemi ilə qarşılaşır. Müasir audit bu cür dəyişkənliyə uyğunlaşdırmaq üçün inkişaf problemlərini daim təhlil etmək xüsusilə vacibdir.

Bütün bu amillər ölkədə auditin inkişafı problemlərinin geniş və fərqli şəkildə öyrənilməsinə olan tələbi artırmışdır. Bu baxımdan, borc öhdəliklərinin və digər borcların yoxlanılması metodologiyasının öyrənilməsi ayrıca əhəmiyyət daşıyır.

Kreditlər audit metodologiyası bu sahədə istifadə olunan prosedur qaydalarına, metodlarına və üsullarına istinad edir. Kredit əməliyyatlarının audit, başqa sahələrdə olduğu kimi, bir sıra konkret məsələlərə əlavə olaraq aşağıdakı 4 əsas məsələni əhatə etməlidir:

- borc vermə əməliyyatları üçün tənzimləmə bazasının yoxlanılması və ekspertizası;
- həqiqi kredit əməliyyatlarının audit;
- kredit əməliyyatlarının uçot vəziyyətinin yoxlanılması;
- Kredit əməliyyatları auditinin nəticələrinin ümumiləşdirilməsi.

Müəssisə və təşkilatlardakı kredit əməliyyatlarının təftişi və müayinəsi kredit üzrə ilkin, həmçinin əsas sənəd olan ümumi kredit müqaviləsinin yoxlanılması ilə başlamalıdır. Bunun səbəbi, ümumi kredit müqaviləsi yalnız kredit əməliyyatları ilə

bağlı əsas sənəd yox, həm də bu əməliyyatların aparılması üçün bütün şərtləri özündə cəmləşdirməsidir. Eyni zamanda, ümumi kredit müqaviləsi kredit alarkən mövcud qanunvericiliyin prinsiplərini əks etdirməkdədir. Auditor ümumi kredit müqaviləsinə nəzər yetirdikdə, borcalanla kredit təşkilatı arasında imzalanmış müqavilələrin şərtlərinin qanuni tələblərə uyğunluğunu yoxlamalı və qiymətləndirməlidir. Bundan sonra, cari maliyyə ilində kredit üzrə həyata keçirilmiş həqiqi maliyyə əməliyyatlarını araşdırmalıdır. Başlıca məsələlərdən biri də kredit almaq üçün xüsusi bank hesablarının açılmasıdır. Auditor krediti bankın çıxarışı ilə yoxlamalı və etibarlı olduğundan əmin olmalıdır. Uzlaşma nağd əməliyyat olduğundan fərdi yoxlama metodundan istifadə edilməlidir. Həqiqi kredit əməliyyatları yoxlanılarkən, nağdsız əməliyyatlarla birgə nağd əməliyyatlar da aparılıbsa, kassa daxilolmaları və xərc tapşırıqları kassanın ilk sənədləri ilə təsdiqlənməlidir.

Yoxlamanın növbəti mərhələsi kreditə faiz və faizlərin hesablanması və düzgün maliyyə hesabatlarının hazırlanmasıdır. Əksər hallarda, kredit cərimələri qanunsuz olaraq ümumi xərclərə daxil olunur. Bu isə öz-özlüyündə qazancın əsas hissəsini azaldır və nəticədə ciddi maliyyə axsamasına səbəb olmaqdadır. Bu səbəbdən kredit faizlərinin qeydləri yoxlanılmalı və təsdiqlənməlidir. Həqiqi borc əməliyyatları yoxlamaya cəlb edildikdə, borcun təyinatı üzrə istifadəsi də yoxlanılmalıdır. Beləliklə, əksər hallarda kreditlər şirkət rəhbərliyinin sosial həyatını yaxşılaşdırmaq üçün istifadə edilir. Nəticədə, alınan kreditlərin məqsədini müəyyənləşdirmək üçün auditor ümumi kredit müqaviləsində borcun məqsədini, təyinatı və texniki əsaslarını öyrənməli və dəyərləndirməlidir. Əksər durumlarda, kredit layihələri hazırlanarkən, təqdim olunan texnoloji avadanlıqlarla yanaşı, digər avadanlıqların alınması belə planlaşdırılır. Təcrübədən məlum olur ki, bu səhmlər rəsmi olaraq kredit və layihədə nəzərdə tutulsa da, kredit şəklində rəsmiləşdirilir və təsərrüfatların xüsusi fondları hesabına əldə edilir. Nəticədə, borc vermə əməliyyatından əldə olunan gəlirin, avadanlıq üçün verilən məbləğə bərabər hissəsi, tərəflərin arasında ayrı-ayrı yollarla paylanaraq mənimsənilir. Buna görə, auditor kredit layihələrində hansı xərclərin planlaşdırıldığına və bu xərclərin həqiqi icrasına diqqət yetirməlidir. Həqiqi borc

əməliyyatlarını araşdırarkən, maliyyə əməliyyatlarında vergilər və vergi öhdəlikləri ilə əlaqəli əməliyyatların uçotunun düzgünlüyünü də qiymətləndirməlisiniz.

Kredit əməliyyatlarının yoxlanılması zamanı əldə edilmiş vəsaitlərin qaytarılması, bu sahədəki vəsaitlərin düzgün yığılmaması, cərimələr, cərimələr və öhdəliklər cədvəlinin pozulması nəticəsində ödənilən digər bu kimi məsələlər zamanı tərəflərin əldə etdikləri razılaşma cədvəlinə uyğunluq. yoxlamaya da daxil edilir.

Auditin növbəti mərhələsi həqiqi əməliyyatların mühasibat, həmçinin maliyyə hesabatlarında doğru əks olunması və bütövlükdə mühasibat təşkilatının qiymətləndirməsidir. Kreditlərin və kreditlərin analitik, həmçinin sintetik uçotu Azərbaycan Respublikasının Maliyyə Nazirliyinin 18-i aprel 2006-cı il tarixi 1-38 sayılı əmri ilə müəssisələrin mühasibat uçotu planında təsdiq edilmişdir. Buna görə qısamüddətli borclar 501 No-li “Qısamüddətli bank krediti” balans hesabında qeydə alınmışdır. Uzunmüddətli borclar 401 “Uzunmüddətli bank krediti” balansında uçota alınmaqdadır. Həmin hesablar balansla əlaqəli passiv hesab edildiyi üçün yalnız bir kredit balansına sahib ola bilər, yəni alınan kreditlər bu hesabların kreditində əks olunur. Mərhələlərlə alınan vəsaitlərin qaytarılması 401-501 hesablarının debetində əks olunmalıdır. Borc vəsaitlərinin uçotunun vəziyyətini qiymətləndirərkən borc vəsaitlərinin yuxarıda göstərilən sintetik hesablar və onların müxtəlif növlər üzrə analitik hesablarında düzgün əks olunduğundan əmin olmaq lazımdır. Müəssisə tərəfindən götürülən kreditlər üzrə faizlərin azaldılması üçün düzgün mühasibat qeydləri barədə də auditor qərarı verilməlidir.

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR

Maliyyə durumunun gərginliyi, həmçinin dövriyyə kapitalının çatışmaması zamanı müəssisə öz qısamüddətli borclarını uzunmüddətli borca çevirmək üçün səy edə bilər. Bu cür halda müəssisə bu xərclərin ödənməsinin cari aktivlərin hesabına uzatmaq imkanına sahibdir. Beynəlxalq standartlara əsasən borclu müəssisə maliyyə hesabatı üzrə qısamüddətli öhdəliyi uzunmüddətli öhdəliklərə çevirmə imkanını ölkə müəssisələrinə belə şamil etmə onların maliyyə sabitliyinin təmin edilməsinə əlverişli zəmin yaradardı.

Uzun zaman fəaliyyət göstərməkdə olan müəssisələrdə bu vəziyyət olması mümkündür ki, nizamnamənin kapitalı dövriyyə vəsaitlərinin maliyyələşdirilməsi məqsədilə istifadə olunsun. Bu o zaman mümkün ola bilər ki, nizamnamə kapitalı ilk əvvəl əsas vəsaitlərə yatırılmış, daha sonradan bu cür əsas vəsaitlər tam olaraq köhnəlmiş, təsərrüfatdan çıxmış, təzə əsas vəsaitlər uzunmüddətli kredit və ya mənfəətin hesabına əldə edilmişdir. Dövriyyə vəsaitlərini maliyyələşdirmiş nizamnamə kapitalı məbləğini müəyyən etmək üçün nizamnamə kapitalı məbləğindən uzunmüddətli, həmçinin qeyri-maddi aktivlərə qoyulmuş xüsusi vəsaitlərin miqdarını çıxmaq lazımdır.

Müəssisədə təhlil həyata keçirən təhlilçi kreditor borc növləri və müddətləri barədə mövcud olan informasiyanın etibarlılığına tam olaraq inanmalıdır. Buna görə rəhbərliyin birbaşa təsdiq etmiş olduğu kontraktlar və müqavilələrin araşdırılması, müəssisə borcları və öhdəlikləri barədə məlumatların müqayisə edilməsinə ciddi fikir verilməlidir.

Müəssisədəki öhdəliklərin uçotun səhmana salmaq məqsədilə aktivlər, öhdəliklər, kapital, gəlirlər və məsrəflərin uçotu üzrə təzə təlimatlar hazırlanmalı və onların müxtəlif mədələri biri-digərini tamamlamalıdır.

Öhdəliklər uçotunun tənzimlənmə prosesinə hər şeydən öncə qüvvədə olan Vergi Məcəlləsi xeyli təsir edir. Vergi məəcəlləsinin ayrı-ayrı maddələrinin (xüsusilə də müəssisələrlə qarşılıqlı əlaqələrinə birbaşa aidiyyəti olan) şəffaflığının artırılması üçün ayrıca diqqət yetirilməlidir.

Audit, fikrimcə, yalnız hesabatlılığın mühasibat qaydalarına rəsmi uyğunluğu ifadəsi ilə məhdudlaşmamalı, işin effektivliyini qiymətləndirmək məqsədilə mühasibat məlumatlarını təhlil etməlidir. İnanıram ki, bu auditin gələcəyi, auditor peşəsinə xalqın inamını artırmağın bir yolu və eyni zamanda iqtisadiyyatın növbəti bir böhranın uçurumuna sürüşməsinin qarşısını alan mühüm vasitədir.

Kredit əməliyyatları yoxlanılarkən 502 nömrəli “İşçilər üçün bank krediti” hesabı da bir yoxlama predmeti olmalıdır. Beləliklə, əksər hallarda müəssisə və təşkilatlar işçilərinin sosial və məişət şəraiti yaxşılaşdırılması məqsədli uzun və qısamüddətli kreditlər alınır. Bu kreditlər ümumiyyətlə fərdi yaşayış evlərinin tikilməsində, bağ evlərinin tikilməsində, ticarət obyektlərində müxtəlif növ ev əşyalarının kreditlə nağd pula alınmasında və s. Üçün istifadə edilir. Belə əməliyyatlar 502 “Qısa hesabdakı hesablar planında əks olunur - işçilər üçün müddətli bank krediti. “ Uzun illərin təcrübəsindən məlum olur ki, vəsaitlərin mənimsənilməsinin yollarından biri də işçilərin sosial və yaşayış şərtlərinin yaxşılaşdırılması üçün kredit verməkdir. Nəticə etibarilə, kredit əməliyyatlarının yoxlanılması zamanı işçilərə verilən kreditlər diqqətlə araşdırılmalı və araşdırılmalıdır. Bir sıra xüsusiyyətləri nəzərə alaraq müəssisələrin işçilərinə verilən kreditlərin yoxlanılması metodologiyası müəssisələr və təşkilatlara verilmiş kreditlərin yoxlanılması metodologiyasına bənzəyir. Beləliklə, kreditin məqsədini, təyinatını, kredit müqavilələri şərtlərinin düzgünlüyünü, kreditlərin düzgün qaytarılmasını və faiz dərəcələrinin düzgün hesablanmasını, kredit əməliyyatının analitik və sintetik uçotunun düzgünlüyünü izləmək və qiymətləndirmək lazımdır. Buradakı özəllik bundan ibarətdi ki, fiziki şəxslərdən hər birinin ikinci təşkilatdan aldığı kreditlər üzrə əməliyyatlar da işlədiyi müəssisə yaxud da təşkilat tərəfindən gerçəkləşdirilir və nəzarət olunur.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

Azərbaycan dilində

1. “Auditor xidməti haqqında” Azərbaycan Respublikasının 16 sentyabr 1994-cü il tarixli 882 sayılı Qanunu.
2. “Müəssisələrin mühasibat uçotunun hesablar planı və onun tətbiqinə dair məlumat” (Respublika Maliyyə Nazirliyinin 20 oktyabr 1995-ci il tarixli İ-94 sayılı əmri).
3. “Müəssisələrin uçot siyasəti haqqında əsasnamə” (Respublika Maliyyə Nazirliyinin 23 yanvar 1997-ci il tarixli 5 sayılı əmri).
4. “Mühasibat uçotu haqqında” Azərbaycan Respublikasının 29 iyun 2004-cü il tarixli Qanunu.
5. Abbasov Q., Səbzəliyev S.M., Daşdəmirov Ə., Quliyev V., Sadıqov Ə. (2013), “Mühasibat (maliyyə) uçotu” Bakı, “Elm” 521 səh.
6. Nazirlər Kabinetinin “Beynəlxalq mühasibat uçotu standartlarına keçmək məqsədilə milli mühasibat uçotu standartlarının 2003-2007-ci illərdə hazırlanması və tətbiqi üzrə proqram” (20 fevral 2003-cü il tarixli 29 sayılı qərar).
7. Rzayev Q.R. (2014), “Beynəlxalq mühasibat uçotu standartları və maliyyə hesabatı”, dərs vəsaiti, Bakı, “Azər nəşr” 365 səh.
8. Sadıqov Ə. (2015), “Mühasibat uçotu” Bakı, “Elm” 325 səh.
9. Səbzəliyev S.M., Hacıyev R.Ş. (2013), “Auditin əsasları” dərslik (31 ç.v.), 45 səh.

Rus dilində

1. Бакаева А.С. (2014), “Международные стандарты финансовой отчетности”. Под ред. 421 стр.
2. Бенке Р.Л., Хольт Р.Н. (2013), “Полный цикл финансового учета” - М. 56 стр.
3. Блейк Д., Амант О. (2014), “Европейский бухгалтерский учет”. Справочник, англ. М. 567 стр.
4. Гусева Т.М., Шеина Т.Н. (2015), “Основы бухгалтерского учета”. М., 413 стр.

5. Ковалев В.В. (2013), “Сборник задач по финансовому анализу”, Москва, 367 стр.
6. Козлова Е.П., Парашутин Н.В., Бабченко Т.Н. (2015), “Бухгалтерский учет в промышленности” - М. 456 стр.
7. Кутер М.И. (2012), “Бухгалтерский учет: основы теории” М. 269 стр.
8. Кутер М.И. (2015), “Бухгалтерский учет: основы процедуры”. Краснодар. 234 стр.
9. Малькова Т.И. (2016), “Теория и практика международного бухгалтерского учета”. Санкт-Петербург. 678 стр.
10. Мюллер Г., Гернон Х., Миик Г. (2014), “Учет: международная перспектива” М. 237 стр.
11. Рожнова О.В. (2013), “Международные стандарты бухгалтерского учета и финансовой отчетности”. М. 321 стр.
12. Хохонова Н.Н. (2012), “Международные стандарты финансовой отчетности”. Ростов-на-Дону. 543 стр.
13. Шеремет А.Д., Сайфулин Р.С. (2017) “Финансы предприятия”, Москва, 412 стр.

İnternet mənbələri

1. https://ozlib.com/923056/ekonomika/uchet_tekuschih_obyazatelstv
2. http://lib.bbu.edu.az/read.php?item_type=programmes&file_type=pdf&file=104
3. <http://www.dslib.net/dissertacii-avtoreferaty-besplatno.html>

Cədvəllərin siyahısı

Cədvəl 1: Bir sıra əsərlərdə “öhdəlik” anlayışının tərfi.....	13
Cədvəl 2: Yeni hesablar planında uzunmüddətli öhdəliklərin təsnifatı.....	32
Cədvəl 3: Qısa müddətli öhdəliklərin siyahısı.....	37
Cədvəl 4: Öhdəliklərin təsnifatı.....	42